

זאב חנין, ועלוול טשרנין

זהות, התבוללות ותחיה:

תהליכים אתנו-חברתיים בקרב האוכלוסיה היהודית בברית המועצות לשעבר

זאב חנין, ועלוול טשרנין

זהות, התבוללות ותחיה:
תהליכים אתנו-חברתיים
בקרב האוכלוסיה היהודית
בברית המועצות לשעבר

מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות
ולחיזוק החיוניות היהודית
אוניברסיטת בר-אילן - הפקולטה למדעי היהדות
התשס"ז

פרסום מס' 16 בסדרה
מחקרים וניירות עמדה
של מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית
עורך הסדרה: צבי זוהר

מסת"ב 7-14-7307-965

© כל הזכויות שמורות למחברים
ולמרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן

עריכה: איריס אהרן, גרשון גירון
הגהות והבאה לדפוס: איריס אהרן
עיצוב העטיפה: סטודיו בן גסנר, ירושלים
סודר ונדפס בדפוס "ארט פלוס", ירושלים
התשס"ז

דואר אלקטרוני: rjcenter@mail.biu.ac.il

תוכן העניינים

7	פתיחה
11	רשימת פרסומים
15	מבוא
15	1. הרקע הכללי של המחקר
	2. רב־גוניות אתנרתרבותית וזהות יהודית
22	בברית המועצות לשעבר
27	3. שאלת המחקר ומתודולוגיית המחקר
	פרק ראשון: סוגים עיקריים של זהות יהודית אתנית
31	בברית המועצות לשעבר
31	1. זהות יהודית סובייטית מסורתית
32	2. זהות יהודית עברית
34	3. זהות מסורתית של בני עדות המזרח
35	4. זהות עדתית בדלנית
35	5. ניאריידישיזם
38	6. יהדות חרדית
40	7. זהות ציונית דתית

40	8. יהדות דתית לא אורתודוקסית
41	9. יהדות רוחנית
41	10. גרים סובוטניקים
43	11. זהות מתבוללת
43	12. "מתנצרים"
44	13. בתר-התבוללות
45	14. היורדים הישראליים
49	פרק שני: האוכלוסיה היהודית המורחבת
	1. היבטים סוציאליים-דמוגרפיים של התבוללות
49	ושל שמירה על הזהות היהודית
	2. זהות וערכים באוכלוסיה היהודית המורחבת –
58	תוצאות מחקר סוציולוגי
81	3. מסקנות ראשוניות מן המחקר
83	ביבליוגרפיה

פתיחה

מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינויות היהודית נוסד באוניברסיטת בר־אילן באביב 2001, ביוזמת רות וברוך רפפורט, שזיהו את ההתבוללות כסכנה הראשונה במעלה לעתיד העם היהודי. הנחת העבודה של המרכז היא שההתבוללות אינה תהליך סטיכי אלא החלטה אנושית. אם בעבר החליטו יהודים להתבולל על מנת להימנע מרדיפות ומסטיגמה, הרי שכיום המצב שונה. ההתבוללות כיום הנה בעיקרה פועל יוצא מכך שבעיני יהודים רבים, זיקות יהודיות הינן פחות אטרקטיביות מן החלופות הפתוחות בפניהם בעולם האירופאי והאמריקאי הפלורליסטי שבהווה. הנחה נוספת שלנו היא שחוסר אטרקטיביות סובייקטיבי זה, אינו בהכרח תוצאה של העדר ידע והעדר "שיווק" מוצלח בלבד. מסתבר שנטיית יהודים רבים להתנתק מזיקות יהודיות, מקורה בליקויים ממשיים הקיימים בהיבטים מגוונים של החיים היהודיים בהווה.

מפני שההתבוללות אינה תופעת טבע הכרחית, ניתן לא רק לחקור את היבטיה וגילוייה השונים ולהצביע על שורשיהם, אלא אף להציע דרכי התמודדות לשם חיזוק החינויות של העם היהודי בזמננו. אלו הם תחומי הפעילות של מרכז רפפורט: חקר המצב הקיים בעם היהודי לשם עמידה על הליקויים הקיימים התורמים להתבוללות, ובעקבות זאת הצעת דרכי התמודדות לשם חיזוק החינויות של העם היהודי.

ד"ר ועלוול טשרנין וד"ר זאב חנין הם עמיתי מחקר של מרכז רפפורט מאז שנת 2003. באותם ימים, שימש ד"ר טשרנין מרצה באוניברסיטת בר-אילן, ובעקבות מעורבותו בפרויקט המחקר נשוא פרסום זה, וכן בזכות כישוריו ואישיותו, הוא נתבקש על ידי הסוכנות היהודית למלא תפקיד מרכזי בפעילות החינוכית והקהילתית בברית המועצות לשעבר. במקביל לתפקיד החשוב שמילא שם, המשיך ד"ר טשרנין בפיתוח המחקר הנוכחי והעמקתו, ואף ערך עבודת שדה שנושאה הגרים הסובוטניקים בברית המועצות לשעבר, עבודה שממצאה פורסמו בנפרד על ידי מרכז רפפורט, תחת הכותרת "הסובוטניקים". בימים אלה, עם פרסום מחקרו המשותף עם ד"ר חנין, הוא עושה את דרכו חזרה לישראל, ואנו מאחלים לו הצלחה רבה בהמשך דרכו.

ד"ר זאב חנין הוא חבר סגל המחלקה למדע המדינה באוניברסיטת בר-אילן. נוסף על עיסוקו במחקר אקדמי ובהוראה, הוא מוכר היטב בקרב ציבור דוברי הרוסית בישראל כפרשן וכמרצה מבוקש. ד"ר חנין יזם וארגן שני כנסים בין-לאומיים במסגרת מרכז רפפורט: הראשון שבהם התקיים ביוני 2004 ונשא את הכותרת "יהדות דוברת רוסית בפרספקטיבה גלובלית: התבוללות, השתלבות ובנין קהילה". לאור הצלחת הכנס, שקיבץ חוקרים בעלי שם מרחבי העולם ומקרב ציבור דוברי הרוסית, התקיים באוקטובר 2006 כנס שני, שהוקדש לנושא "יהדות דוברת רוסית בפרספקטיבה גלובלית: כוח, פוליטיקה וקהילה". גם כנס זה נחל הצלחה רבה.

כל אותה עת, עמלו ד"ר טשרנין וד"ר חנין במשותף על פרויקט המחקר שממצאיו מוגשים בזאת לקורא; מדובר במחקר רב ערך, המספק שתי מסגרות תיאורטיות חיוניות להתבוננות במציאות רבת הפנים של היהודים דוברי הרוסית בימינו. המסגרת הראשונה היא טיפולוגיה מפורטת של הקבוצות המרכיבות את היהדות דוברת הרוסית בשטחי ברית המועצות לשעבר. המחברים זיהו ארבעה עשר טיפוסים בעלי מאפיינים ייחודיים, הנבדלים זה מזה במרכיבי זהותם האתנית היהודית ומתוקף כך בנטייתם להתבוללות. המסגרת התיאורטית השנייה היא טיפולוגיה של ארבע הקבוצות המרכיבות את "האוכלוסיה

היהודית המורחבת" בברית המועצות, הכוללת ניתוח של ההשקפות והגישות של כל קבוצה באשר להיבטי זהות מרכזיים. ברי כי לאחר קריאת מחקר זה, לא יוכל עוד שום איש או ארגון להתייחס אל היהדות דוברת הרוסית בברית המועצות לשעבר (או בכל מקום אחר) באופן "כללי". כל ניסיון מושכל לנסח קווי מדיניות ולבנות תוכניות המיועדות לאוכלוסיה זו, יחייב בדיקת יעילותן עבור הקבוצה הספציפית שבה מדובר. לפיכך, כל מי שמעורב בפעילות או במחקר הקשורים ביהדות דוברת הרוסית, יהא חב חוב גדול למחקר ולניתוח הדקדקני של ד"ר טשרנין וד"ר חנין. יתר על כן, חוקרים המתמקדים במגזרים אחרים של העם היהודי, הן בישראל הן בתפוצות, עשויים להכיר בערך הייחודי של גישתם המחקרית וליישם אותה בהתייחס לקהילות יהודיות אחרות.

* * *

חובה נעימה לי, בהזדמנות זו, להודות לכל אלו אשר פעלו במסירות ובמיומנות, ובכך אפשרו הוצאת פרסום זה באופן הראוי: גב' איריס אהרן, הרכזת הארגונית של המרכז, שערכה את הנוסח העברי והביאה פרסום זה לדפוס; גב' דניס לוי, שתרגמה את הטקסט לאנגלית; צוות משרד העיצוב "בן גסנר" בירושלים, שעיצב את הכריכה; והצוות המסור של דפוס "ארט פלוס" בירושלים, שם בוצעה עבודת הדפוס.

הופעת פרסום זה מהווה הזדמנות לשוב ולהודות, בשמי ובשם אוניברסיטת בר־אילן, לבני הזוג רות וברוך רפפורט על דאגתם הכנה לעתיד העם היהודי, שבאה לידי ביטוי בהחלטתם להקים את המרכז ובתמיכתם הנדיבה בפעילותו. מי יתן וידעו בצוותא עוד שנים רבות של בריאות, אושר, וחיים רבי עניין ומעש.

צבי זוהר

ראש מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות
ולחיזוק החינוכיות היהודית

רשימת פרסומים

מרכז רפפורט מפרסם **סדרת ניירות-עמדה** מחקריים, הנכתבים על ידי טובי החוקרים בתחומים השונים, והמסכמים ממצאים מקוריים ורבי-עניין על סוגיות רחבות בתחומי ההתבוללות והזהות היהודית. הניתוח הפרשני, התרבותי והרעיוני נערך ברמה המדעית הגבוהה ביותר. אולם אין אלה מחקרים של מגדל שן, אלא מחקרים בעלי השלכות אופרטיביות לתיקון המצב הקיים.

סדרת ניירות-העמדה המחקריים של מרכז רפפורט הנה סדרה יוקרתית ומקורית, הראויה להימצא בכל ספריה מחקרית וציבורית, וכן במדף הספרים הביתי של מי שעתיד עם ישראל חשוב בעיניו.

עד כה יצאו לאור בסדרה זו פרסומים אלו:

- **התבוללות ישראלית: טמיעתם של לא־יהודים בחברה היהודית בישראל והשלכותיה על הזהות הקולקטיבית**, מאת אשר כהן.
- **בקורת שיח הזהות היהודי**, מאת אבי שגיא.
- **הפסיקה ההלכתית בתימינו והתמודדותה עם בעיות ההתבוללות**, מאת אריאל פיקאר.
- **Training American Orthodox Rabbis to Play a Role in Confronting Assimilation: Programs, Methodologies and Directions**, מאת אדם ס. פריזגר (אנגלית).

- הנגשת ארון הספרים היהודי לדורנו, מאת ידידיה צ. שטרן (עברית/אנגלית).
- היבטים פסיכולוגיים של גיבוש זהות ותרומתם להבנת מושג הזהות היהודית: סקירת הספרות המחקרית, מאת מיכל טור-כספא שמעוני, דנה פרג ומריו מיקולינסר.
- "הסיפור היהודי": משמעות הזהות היהודית והגורמים המעצבים אותה בקרב בנינוער בטשקנט ובמכסיקו סיטי, מאת דנה פרג, מריו מיקולינסר ומאיה אקסקלוב.
- "הדילמה המהותית": אופני התגובה של יהודי ארצות הברית לנישואים מעורבים, מאת ג'רלד קרומר (עברית/אנגלית).
- הקהילה היהודית בשוודיה: מגמות בעידן הפוסטמודרני, מאת לארס דנצ'יק (עברית/אנגלית).
- ההתבוללות באיטליה ודרכי ההתמודדות עמה, מאת יעקב לאטס (עברית/איטלקית).
- **The Rosenzweig Lehrhaus: Proposal for a Jewish House of Study in Kassel Inspired by Franz Rosenzweig's Frankfurt Lehrhaus**, מאת אפרים מאיר (אנגלית).
- **The Emergence of the community Kollel: A New Model for Addressing Assimilation**, מאת אדם ס. פריזגר (אנגלית).
- יהודי קווקאז בדאגסטאן: זהות קולקטיבית והישרדות קהילתית, מאת חן ברם.
- **Tikkun Olam: Engaged Spirituality and Jewish Identity**, מאת ג'רלד קרומר (אנגלית).

מרכז רפפורט מפרסם גם סדרת מחקרי שדה, המעניקה במה לחברי הקהילות היהודיות המקומיות, המתמודדים עם בעיות הזהות היהודית וההתבוללות בדרך ישירה ביותר. התובנות והמידע המובאים בסדרה זו מכוונים לעודד את הקהילות היהודיות ואת העומדים בראשן, להתבונן מזווית חדשה בנקודות החוזק והחולשה המאפיינות את דרכי הפעולה שנקטו עד כה ביחס לחיי הקהילה, ולעודדם לשקול ברצינות את יישומן של אסטרטגיות חדשות המתאימות יותר להבטחת עתיד

העם היהודי בתקופה הסוערת שבה אנו חיים. עד כה הופיעו בסדרה זו הפרסומים הבאים:

- **Threat and Opportunity: Assimilation and Response Amongst Basel's Jews**, by Valerie Rhein (English)
- **Jewish Identity Patterns and Assimilation Trends Among Young Adult Jews in Hungary**, by David Bitter (English)
- **Why Don't They Participate? A Short Voyage into the Hearts, Minds and Concerns of the Jews of Subotica, Yugoslavia**, by Sara Stojković (English)
- **A Lively Community: The Liberal Jewish Community of Amsterdam**, by Clary Rooda (English)
- **Jewish Education in the Czech Republic: a Case Study of the Lauder Schools in Prague**, by Tereze Foltýnová (English)
- **The Subbotniks**, by Velvl Chrnin (Hebrew/English)

להזמנת חוברות ולמידע נוסף, נא לפנות בדואר אלקטרוני rjcenter@mail.biu.ac.il, בטלפון 03-6734050 או בפקס 03-6724915.

מבוא

1. הרקע הכללי של המחקר

החל מהמאה השמונה עשרה – מימי עליית יהודה החסיד (1660-בערך 1700) ותלמידיו לארץ ישראל – נודע ליוצאי רוסיה תפקיד חשוב, ועם הזמן תפקיד מרכזי, בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל ובתולדות הציונות. הרוב המכריע של העולים לארץ ישראל בעליות הראשונה, השניה והשלישית היו יהודי רוסיה – אנשי ביל"ו ומייסדי ה"שומר" וה"הגנה". ברוסיה נולדו האידיאולוגים של הציונות הסוציאליסטית (בר בורוכוב, ברל כצנלסון), הרוויזיוניסטית (זאב [ולדימיר] ז'בוטינסקי), הרוחנית (אחד העם) והדתית (הרב קוק). עולים מברית המועצות הגיעו לישראל מיד לאחר השואה ובשנות העצמאות הראשונות (דרך פולין). כ-50% מכלל היהודים הישראליים קשורים כך או אחרת לרוסיה. ברוסיה נולדו רוב המנהיגים הפוליטיים, הדתיים והצבאיים של היישוב היהודי החדש ושל מדינת ישראל. די להזכיר את נציגות יהודי רוסיה בצמרת הפוליטית של ישראל: ארבעת הנשיאים הראשונים של מדינת ישראל נולדו ברוסיה (חיים ויצמן, יצחק בן צבי, שניאור זלמן שזר, אפרים קציר), וכן ראשי הממשלה דוד בן גוריון, לוי אשכול וגולדה מאיר. מרוסיה עלו הוריהם של ראשי הממשלה יצחק רבין, בנימין נתניהו ואריאל שרון, וכן הורי הנשיא עזר ויצמן. ראשי הממשלה יצחק שמיר ושמעון פרס נולדו בביילורוסיה המערבית, שהיתה חלק

מרוסיה לבד מתקופה קצרה בין מלחמות העולם. מדינאים אלה שלטו ושולטים במידה זו או אחרת בשפה הרוסית. ברוסיה נולדו רוב מייסדי התרבות הישראלית המודרנית: אליעזר בן יהודה, מתייה הלשון העברית, וגדולי סופריה ומשורריה – יהודה לייב גורדון, מנדלי מוכר ספרים, חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, יוסף חיים ברנר ואחרים. במוסקבה הוקם התיאטרון הלאומי של ישראל, "הבימה". ברוסיה נולדו גם גדולי ספרות היידיש, יצחק לייבוש פרץ ושלוש עליכס, שהשפיעו רבות על הספרות הישראלית המודרנית הן ביצירותיהם המקוריות בעברית הן בתרגומים. עם ילידי רוסיה נמנים גם גדולי הרבנים החרדים במאה העשרים: החזון איש, החפץ חיים, הרב אליעזר שך והרבנים משושלת ליובאוויטש. המושג "רוסי" אינו חל כיום על כל ילידי רוסיה וצאצאיהם, אלא רק על אלה שעלו ארצה מתחילת שנות השבעים, כלומר על העולים "החדשים" בלבד. הדבר אינו קשור לנותק המגורים בישראל אלא הוא נובע מסיבות אידיאולוגיות ותרבותיות. אפשר להמחיש זאת על ידי השוואה בין שני המושגים: "יהודי רוסיה" ו"יהודים רוסיים". במבט הראשון, מושגים אלה נראים כמעט זהים בשימוש במציאות הישראלית המודרנית, אבל הם נבדלים זה מזה הבדל משמעותי. בעוד שלמושג "יהודי רוסיה" נודעת ראש וראשונה משמעות גיאוגרפית, המושג "יהודים רוסיים" מתאר שייכות תרבותית. רוב עולי רוסיה מן העליות המוקדמות נשאו את מאפייני התרבות היהודית – השכלה, שפת דיבור, דת וכיוצא באלה; את השליטה בשפה הרוסית הם רכשו מחוץ לבית הוריהם, אם בכלל. אמנם רבים מעולי העליות השניה ובמיוחד השלישית הושפעו מאוד מהתרבות הרוסית: הם קראו ספרים ברוסית, ואחדים מהם אפילו כתבו ספרים ברוסית לאחר עלייתם (מרדכי בן עמי, זאב ז'בוטינסקי, דוד קנוט). לאחדות מהיצירות האלה נודעה השפעה רבה על התרבות הישראלית (למשל, הרומן של ז'בוטינסקי "שמשון"). חלק מהם דיברו רוסית בביתם, אך בהיותם הגרעין המעצב של דוברי עברית ביישוב היהודי בארץ ישראל, הם ראו את עצמם כ"עברים", לא כ"רוסים". אין זה מקרה שמכל

מתארי התקופה החלוצית ביישוב החדש, ש"י עגנון, יליד גליציה, היה זה שהתבונן במתרחש בארץ ישראל כביכול מהצד. יצחק קומר – גיבור הרומן "תמול שלשום", חלוץ בודד שהגיע מגליציה – רואה מיד את תפקידם המרכזי של העולים מרוסיה ביישוב החדש ומרגיש את עצמו שונה מהם. עולים אלה לא הנחילו לצאצאיהם את המרכיב הרוסי בזהותם האתנו-תרבותית, והדבר התבטא בפער תרבותי בין דור הורים-עולים לדור ילידים-צברים. הפער הזה מצא את מקומו הן בספרות העברית, למשל ברומן של אהרן מגד "החי על המת", הן בכתבי מחברים יהודיים בתפוצות, למשל ברומן של ארתור קסטלר "גנבים בלילה". למרות כל אלה, המרכיב היהודי בזהותם התרבותית של עולי רוסיה הוותיקים היה דומיננטי והמרכיב הרוסי הלא-יהודי נותר משני. הדומיננטיות של המרכיב היהודי, היא שאפשרה לעולים מארצות אחרות לראות בקבוצה זו נציגות לגיטימית של העם היהודי. המרכיב היהודי המאחד היה המצע של "קיבוץ הגלויות" ושל הגרסה הישראלית ל"כור ההיתוך" – המדיניות התרבותית הציונית שזכתה להצלחה רבה למרות כל סתירותיה הפנימיות; מדיניות שהפכה את אזרחי ישראל לקבוצה מאוחדת מבחינה תרבותית, ששפתה עברית.

אל תוך המציאות הזאת החלו להגיע בסוף שנות הששים ובראשית שנות השבעים עולים חדשים מברית המועצות. בניגוד לגלי העלייה הקודמים, רובם היו נציגי הדורות השני והשלישי, שחיו תחת השלטון הסובייטי, והם עברו תהליך תרבות (אקולטורציה) בחברה הלא-יהודית הסובייטית. רוסית היתה ברוב המקרים שפתם הראשונה ולעתים קרובות שפתם היחידה. רוב העולים לא רכשו שום השכלה יהודית, ורובם לא הכירו אפילו את מושגי היהדות העיקריים. מגמה זו הגיעה לשיא בעליית שנות התשעים. אפשר לאפיין את העולים האלה כיהודים במקורם ובזהותם ובה בעת כרוסים בתרבותם. עקב זאת, התנגשו שתי תבניות של הזהות היהודית: הזהות הישראלית-עברית והזהות הרוסית-יהודית שהמרכיב היהודי שבה, זה שיכול לאחד את שתי התבניות, נחלש כדי כך, שתכופות הגורם המפריד גבר על הגורם

המאחד. עקב כך, התעוררו בעיות יסוד באינטגרציה התרבותית של העולים החדשים בחברה הישראלית. מדיניות כור ההיתוך, בגרסתה הישנה, עברה משבר עמוק. "הרוסים" הפכו למגזר נוסף בחברה הישראלית, מגזר המתקרב לא רק בממדיו, אלא גם במידת בידודו, למגזר הערבי ולמגזר החרדי, שיש להם מערכות חינוך ותרבות נפרדות. אולם, בניגוד לערבים ולחרדים, עולים חדשים אלה כבר משובצים ופעילים בכל מערכות החברה הישראלית, בכלל זה במערכת החינוך ובצבא, אשר שימשו תמיד כלים יעילים של מדיניות כור ההיתוך. בתנאים החדשים שנוצרו בעקבות העלייה ההמונית מחבר מדינות העמים ויתר המדינות שירשו את ברית המועצות, מערכות אלה מתנסות ניסיונות קשים.

אחת ההגדרות הנפוצות של עולי ברית המועצות היא "מבוללים". לא נדחה את ההגדרה העממית הזאת על הסף, אלא ננסה להשוותה למונח אחר המקובל בסוציולוגיה – "תרבות". שני מושגים אלה אינם מילים נרדפות, כיוון שבישראל, במושג "התבוללות" מבינים לעתים קרובות ערבוב פיזי עם לא יהודים, ראש וראשונה באמצעות נישואי תערובת. ואילו במקרה של יהודי ברית המועצות, הכוונה היא לתרבות שמשמעותו אינה ערבוב פיזי עם לא־יהודים ואיבוד המודעות היהודית, אלא עיצוב נאמנות כפולה מבחינת התרבות והזהות כאחד, נאמנות המשלבת את הזהות היהודית עם הזהות החיצונית, במקרה זה עם הזהות הרוסית.

תופעה זו באה לידי ביטוי בספרות שנכתבה על ידי יהודים בשפות לא יהודיות, בכלל זה בשפה הרוסית. כבר בתחילת שנות העשרים תיאר סופר רוסי־יהודי, לב לונץ (1901-1924), תופעה זו בסיפורו 'המולדת': "בפטרבורג בערב קיץ חברי ואני שותים סמגון (משקה אלכוהולי מתוצרת בית – הערת המתרגם). ואילו בחדר הסמוך אבי, יהודי פולני זקן, קרח, עם זקן לבן ופאות, מתפלל מזרחה ונשמתו בוכה, משום שבנו היחיד, הצאצא האחרון של הדור הקודם, שותה סמגון בערב שבת קודש. הנה רואה היהודי הזקן את שמי התכלת של ארץ ישראל שבה לא ביקר מעולם, אבל הוא ראה, רואה ויראה

אותה. ואני, שאיני מאמין באלוהים, גם אני בוכה, מפני שכל כך רוצה אני לראות את הירדן הרחוק ושמי התכלת, מפני שכל כך אוהב את העיר שבה נולדתי, ואת השפה שאותה אני דובר, שפה זרה".

זהותו הכפולה של גיבור הסיפור מתגלה בסתירה שבין רצונו "לראות את הירדן הרחוק" ובין אהבתו ל"עיר שבה נולדתי" ול"שפה שאותה אני דובר, שפה זרה". ואם בשנות חיי לונץ סתירה זו נגעה רק למעט אנשי רוח יהודים, הרי בדורות הבאים היא היתה לבעיה נפוצה, כאשר יהודי רוסיה הלכו והפכו ליהודים-רוסים. סתירה זו היא בעיית המפתח בזהותם הנוכחית של עולי ברית המועצות לשעבר.

העשור האחרון של המאה העשרים התאפיין, מצד אחד, בהגירה המונית של יהודי ברית המועצות והמדינות שבאו על מקומה למדינת ישראל ולמדינות המערב. מצד שני, בתקופה זו שבו אל זהותם היהודית אנשים רבים שהסתירו את זהותם או התכחשו לה. לכן, למרות ההגירה ההמונית, הקהילה היהודית בחבר מדינות העמים היא הרביעית בגודלה בעולם אחרי קהילות צפון אמריקה, מדינת ישראל ומדינות האיחוד האירופי (לדעת חוקרים אחדים, הונמכו הנתונים הדמוגרפיים של הקהילה היהודית במדינות חבר העמים, ולמעשה היא הגדולה ביבשת אירופה).

מלבד זאת, שני גלי העלייה ההמונית ממזרח אירופה, בין השנים 1969-1979 ומשנת 1989 ועד היום, שינו במידה ניכרת את תחומי התפשטותן של קהילות היהודים דוברי רוסית. החל מאמצע שנות התשעים, הפכה ישראל להיות המרכז הגדול ביותר של יהודים דוברי רוסית – מעל 1,100,000 איש.

כעת מדינת ישראל היא ביתם של כ-40% מכלל היהודים הסובייטיים לשעבר, ואלה מהווים למעלה מ-15% מאזרחי ישראל. עליית הקבוצה המשכילה והמקצועית הזאת השפיעה השפעה רבה על תחומים שונים בחיי המדינה, בכלל זה – הכלכלה, הפוליטיקה, החינוך, התרבות ומערכת הבריאות. בה בעת הפכה עלייתם של מאות אלפי בני אדם מרקע תרבותי שונה לגורם של שינויים בחברה הישראלית, וחיזקה את הסתירות והניגודים הפוליטיים בתוכה.

מעל חצי מיליון (על פי השערות אחרות – מעל שמונה מאות אלף) יהודים־רוסים ובני משפחתם חיים בצפון אמריקה. יהודים־מהגרים מחבר מדינות העמים מהווים כשמונים אחוזים מתוך מאה וארבעים אלף יהודי הקהילה הרשומים בגרמניה (עוד כמאה אלף יהודים־רוסים נמצאים בגרמניה ואינם רשומים בקהילות המקומיות), ולפחות רבע ממאה אלף יהודי אוסטרליה הם יהודים־רוסים. נוסף על כך, גלי ההגירה היהודית מברית המועצות/חבר מדינות העמים גרמו להקמתן או לחיזוקן של הקהילות היהודיות בעשרות מדינות נוספות. בסופו של דבר, חלק הארי של אנשי הקהילה, הכוללת שלושה מיליונים יהודים דוברי רוסית, התחלק לשלושה מרכזים: איראסיה, ישראל וצפון אמריקה.

לצד ההבדלים הניכרים בין מצבם של היהודים דוברי הרוסית במקומות מוצאם, במדינה היהודית ובתפוצותיהם החדשות, יש להם מכנים משותפים רבים – למשל שאלת הזהות התרבותית, הלשונית והלאומית. אפשר לראות ברוב היהודים־הרוסים מעין איחוד תת־אתני (או קבוצת איחודים כאלה) של יהודי מזרח אירופה בעלי גורל, ערכים ומודעות לאומית משותפים; זאת על אף שהתבוללו ונתלשו במידה רבה מן התרבות היהודית, ולמרות הרוסיפיקציה שעברה עליהם. המודעות הלאומית נובעת משאריות המסורת התרבותית היהודית המקומית, מהלחץ של הסביבה החברתית־פוליטית, ומכך שהם תפסו את עצמם כיהודים במובן האתני, כאשר הושרשה תפיסה זו באיכרון היסטורי ובניסיון חברתי (ראה: Chervyakov, Gittelman and Shapiro, 1997; Khanin, 1998; Ryvkina, 1996, 2005). מרכיבים רבים של הזהות הרוסית־יהודית הזו – שביטוייה הגלויים הם ערכיים יותר מאשר תרבותיים – השתמרו בכל קהילות היהודים־רוסים.

בשנים האחרונות באו לידי ביטוי בהתפתחותה של הקהילה הרוסית־יהודית העולמית כמה מגמות חדשות. כך למשל, התבדו התחזיות בנוגע להתבוללות מהירה של מהגרים יהודים דוברי רוסית בתוך החברות הקולטות, וכן התבדו התחזיות בנוגע להעלמות המוחלטת של האוכלוסיה היהודית מחבר מדינות העמים, כתוצאה מהגירה

המונית ומצמצום האוכלוסיה. במקומות שאליהם היגרו היהודים, צמחו מושגים כגון "הדור החלקי" ו"אינטגרציה בלא תרבות", וכן תת-תרבויות בקרב בני הנוער היהודים-רוסים, ואלה נותנים תקווה לשימור הזהות היהודית-רוסית בדור הזה, ואולי גם בדורות הבאים. בחבר מדינות העמים התייצבה האוכלוסיה היהודית ב-10-12 ערים גדולות, וקמה שם רשת נרחבת של ארגונים קהילתיים ובין-קהילתיים, המבטיחים כנראה את המשכיות הקהילה.

ברמה הכלל-עולמית, נחשפו תהליכי שימור הקהילה בהקמת "האיחוד הרוסי-יהודי הבינלאומי" ובהופעת 'מוסדות מְטְרִיָּה' כגון "הקונגרס העולמי של יהודים דוברי רוסית", "הקונגרס היהודי האירואסיאתי" ו"הקונגרס היהודי ברוסיה", אשר השפעתו ותחומי ענייניו חורגים מאוד מגבולות הפדרציה הרוסית.

התמונה מורכבת אף יותר, שכן בין שליש לחצי מהיהודים-רוסים אינם יהודים לפי ההלכה. אלה מתחלקים לשלוש קבוצות שוות מספר. את חברי הקבוצה הראשונה ניתן להגדיר כ"יהודים סוציולוגיים". רובם בנים לאב יהודי או בני זוג של יהודים, הרואים עצמם חלק מהעם היהודי בברית המועצות/חבר מדינות העמים או מהקהילות היהודיות בארצות ההגירה. חברי הקבוצה השניה מפגינים את מגמת הביניים ל"אינטגרציה בלא תרבות". הם רואים עצמם חלק מן האיחוד היהודי, אך אינם מוותרים על זהותם הרוסית (האוקראינית, האוזבקית וכו') או המעורבת. לבסוף, חברי הקבוצה השלישית – שמספרם נמצא בצמיחה – מפגינים בגלוי את זהותם הלא יהודית. הם מגלים נטייה לבידוד אתנורתרבותי או להתבוללות בתוך הסביבה הלא יהודית (ראה: פרס וליסיצה, 2001; Kozulin and Venger, 2003; Khanin, 2003; Markowitz, 2003; Peres and Lissitsa, 2000; Zilberg, Leshem and Lissak, 1995).

בסופו של דבר, כבר היום ניתן לראות בברור תהליכים מנוגדים: מצד אחד, המרכיב הלא יהודי דובר הרוסית נבלע באוכלוסיה הרוסית-יהודית המורחבת; מצד שני, התבוללות יהודים בסביבה האתנית הלא יהודית – הרוסית – בחבר מדינות העמים ובארצות

ההגירה. בהתחשב במספר נישואי התערובת כיום, תהליכים אלה מבהירים שילדים שנולדו ויולדו מנישואים אלה (במיוחד ילדים שזהותם יהודית או כפולה), ישפיעו השפעה ניכרת ביותר על התרבות היהודית הלאומית הן בתפוצות הן בישראל. אמנם קבוצות כאלה כבר נחקרו בכמה מדינות (Crohn, 2002; Barak-Fishman, 2001, 2002), וכן התפרסמו מחקרים שעסקו בתהליכים העוברים על דוברי רוסית, יהודים אתניים ובני תערובת (צ'לנוב, 2002; Gittelman, 2003; Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 1994; Kogan, 1995; Nosenko, 1992; Tolts, 1992; Ryvkina, 1996, 2005; Sobkin, 1998; 2004), אבל הנושא טרם נחקר לעומק.

2. רב־גוניות אתנות־תרבותית וזהות יהודית בברית המועצות לשעבר

התקופה הבת־ר־סובייטית בתולדות יהדות מזרח אירופה מתאפיינת בשורה שלמה של תהליכים ומגמות, חלקם מנוגדים זה לזה. כתוצאה מכך, זהותם האתנית של היהודים הבת־ר־סובייטיים אינה אחידה ואין לה הגדרה חד־משמעית.

כאשר החלה להתחדש בברית המועצות בסוף שנות הששים תנועה יהודית לאומית, לא היתה לה תשתית ארגונית. כמו כן, תנועה זו לא ירשה ישירות דבר מהתנועה הציונית ההיסטורית ברוסיה. בסוף שנות הששים ובראשית שנות השבעים קמו במוסקבה, בלנינגרד, בריגה, בוולנה, באודסה, בקייב, בקייב, בחרקוב ובכמה ערים אחרות קבוצות קטנות ובלתי חוקיות של יהודים בעלי אידיאולוגיה ציונית. רוב הפעילים האלה לא הגדירו את עצמם בגלוי כציונים, אבל אופן פעילותם (המאבק בעד עלייה ונגד האנטישמיות הממלכתית, לימוד עברית, לימוד ההיסטוריה והמסורת היהודית) דיבר בעד עצמו, וקבוצות אלה הפכו לתשתית הציונית המתחדשת בברית המועצות. למרות זאת, רוב העולים מברית המועצות בשנות השבעים לא היו פעילים בקבוצות אלה, או שהיו פעילים במינון נמוך, למשל למדו עברית באולפנים מחתרתיים.

בשנות השמונים והתשעים, כאשר נפתחו שערי ברית המועצות, עלו לישראל רוב הפעילים הציוניים שנותרו שם. מאות אלפי עולים אחרים לא היו קשורים כלל לפעילות ציונית או יהודית מאורגנת בארץ מוצאם, ומגמה זו הלכה והתחזקה משנה לשנה. כך נוצרו קשיים אובייקטיביים בהשתלבות העולים בחברה הישראלית. כך גם נוצר הסטריאוטיפ הנפוץ של "העלייה הלא ציונית", שאותה, בהתאם למושגים האידיאולוגיים של הפוסט-ציונות, מאפיינים לעתים קרובות כ"הגירה", וכך שוללים ממנה את התכלית הלאומית.

גם מחקרים סוציולוגיים מציגים את תהליך העלייה בשטחיות. רוב החוקרים טוענים כי לעלייה של שנות התשעים לא היתה שום מוטיבציה ציונית, אלא היא הונעה על ידי שיקולים תכליתיים בלבד. החוקרים מדגישים כי בעלייה זו הגיעו שלוש מאות אלף איש שאינם יהודים כלל, ואפילו מהיהודים שעלו ארצה באותה עלייה הם שוללים את הזהות היהודית ציונית. אולם למעשה, המצב מסובך בהרבה. ראשית, הן המרכיב הלא יהודי בעלייה זו הן המרכיב היהודי אינם אחידים. ילדים מנישואי תערובת אינם יהודים על פי ההלכה, אבל מודעותם היהודית לא נשללה מהם. לעתים קרובות הקשר ליהדות מהווה גורם דומיננטי בזהותם העצמית, ולכן הם רואים עצמם כיהודים גם אם אין להם מעמד רשמי כזה; על כך מעידים בין היתר נתוני מחקרים סוציולוגיים. יש לציין כי לקבוצת הצאצאים מנישואי תערובת, שאינם יהודים על פי ההלכה אבל זכאים לעלות ארצה, שייכים גם אלה שאחד מסביהם היה יהודי או שסבתם מצד האם היתה יהודיה שהמירה את דתה. ברור שבגלל השפעת הסביבה המשפחתית, ההבדלים שביניהם משמעותיים עד מאוד.

מצד שני, למרכיב הלא יהודי של הזכאים לעלות משתייכים גם בני זוג לא יהודים של יהודים, ואפילו בני זוג של צאצאים מנישואי תערובת, כולל נכדים. כלומר, ייתכן שהקשר של עולים אלה ליהדות הוא באמצעות סבים שלא הכירו כלל. יש לציין שתמונת חיי היהודים שאנו מציירים כאן משתנה בין רוסיה לאוקראינה ולאוזבקיסטן.

הפוטנציאל הדמוגרפי העיקרי של האוכלוסיה היהודית, בעיקר של גרעינה האתני, מרוכז במוסקבה, בסנט פטרבורג ובקייב, אבל קשה לציין מספרים מדויקים. הדבר נובע ממחסור בקריטריונים אחידים ומהערכות מנוגדות של ארגונים שונים הפועלים ברוסיה (הערכות אלה נעות בין מיליון יהודים לכמה מיליונים). מחוץ לשלושת המרכזים, פוטנציאל האוכלוסיה היהודית המורחבת מרוכז בערים גדולות. מקובל להניח שרוב העלייה לישראל בהווה מגיעה מהערים הקטנות, שם מידת ההתבוללות גבוהה מאוד וארגון החיים היהודים לא מפותח. אם כך, הרי שאופי העלייה משקף במידה מעטה את אופייה של האוכלוסיה היהודית העיקרית בחבר מדינות העמים.

ההבדלים שבין חלקי האוכלוסיה היהודית, ונטיות ההגירה בקרבה, הם תוצאת המצב הכלכלי בחבר מדינות העמים. רמת החיים ואיכותם בערים הקטנות נמוכות מאלה שבערים גדולות, ביחוד יחסית למוסקבה ולסנט פטרבורג. לפיכך קיימת בין היהודים, בדומה לכלל האוכלוסיה, נטייה להגר מערים קטנות לערים גדולות. רבים מהעולים בפועל ומהמתעניינים באפשרות לעלות בעתיד הקרוב הם מקרים סוציאליים, כלומר אנשים המתקשים להבטיח את קיומם בתנאי כלכלת השוק הקשה במיוחד, שנוצרה במתחם הבר־סובייטי. התופעה בולטת בעיקר בערים הקטנות שבהן אפשרויות הפרנסה מוגבלות מאוד. כך מצאנו (על סמך עיון בשאלונים) שני שיקולים עיקריים של העולים המגיעים לישראל ממוסקבה: הראשון הוא איחוד משפחות – לרוב הורים קשישים שבניהם כבר נמצאים בארץ – והשני הוא רצון לקבל שירות רפואי שאינו נגיש ברוסיה. הרוב המכריע של אנשים המגישים את מסמכיהם לסוכנות היהודית אינם יהודים על פי ההלכה (מלבד האנשים בגיל הגמלאות). רמת זהותם העצמית הלאומית נמוכה, ושיקולי העלייה הלאומיים־דתיים – שוליים לחלוטין.

לפיכך אפשר לטעון שאפילו בין העולים שאינם יהודים על פי ההלכה, אפשר לזהות לפחות שתי תת־קבוצות השונות זו מזו מבחינת הזהות היהודית. זהותם היהודית של אנשים אלה, שחוק השבות חל עליהם אף שהם אינם יהודים לפי ההלכה, קשורה, ראש וראשונה,

לאופי קבוצות המוצא היהודיות, שגם הן נבדלות זו מזו למרות הזהות הבסיסית. אפשר לחלק את יהודי ברית המועצות לשעבר לשלוש קבוצות עיקריות, על פי יחסם לשאלת הזהות הלאומית ועל פי מידת השתלבותם בחברה הלא יהודית ובתרבותה:

1. הקהילות הלא אשכנזיות – גרוזיניות, בוכריות, הרריות וכו'. יהודים אלה היו ששה אחוזים בלבד מכלל האוכלוסיה היהודית של ברית המועצות לשעבר, אבל חלקם בעליית שנות השבעים והשמונים היה כארבעים אחוזים, ומעטים מאוד מהם נשרו. קווקאז ואסיה התיכונה צורפו לרוסיה רק במאה התשע עשרה, והיהודים חיו שם בין עמים בעלי זהות לאומית-דתית חזקה, הן נוצרים הן מוסלמים. בשנות העשרים ניהלו השלטונות הסובייטיים "מדיניות מזרחית מיוחדת", שהתבססה על סובלנות יתר כלפי הדתות המקומיות באזורים אלה – דחיקתן של הדתות היתה אטית ופחות תוקפנית מאשר במקומות אחרים. הודות למדיניות זו, הצליחו יהודי האזורים האלה לשמר את מורשתם היהודית, הדתית והתרבותית, יותר מאשר יהודים באזורי ברית המועצות האחרים. מבחינה זו, קרובים יוצאי קהילות המזרח לגרים סלאביים, הידועים מראשית ימי הציונות כ"סובוטניקים". גרים אלה שמרו על זהותם הדתית, ותושבי כפרים אחדים, ביחוד באזור וורונז', היו רשומים בסעיף הלאום במסמכים סובייטיים כיהודים. אלפי סובוטניקים עלו לישראל בשנות השבעים והשמונים.

2. יהודים אשכנזים מאזורים שסופחו לברית המועצות ערב מלחמת העולם השנייה ובסופה: ליטא, לאטביה, אסטוניה, בסרביה, גליציה המזרחית, ביילורוסיה המערבית, בוקובינה, ומערבית להרי הקרפטים. עד שסופחו האזורים האלה לברית המועצות, התאפשר ליהודים לשמור על מידה רבה של אוטונומיה תרבותית, ותהליך הסובייטיזציה הופעל עליהם עשרים שנה אחרי שהופעל על יהודי ברית המועצות. ב-1941 כבשו הנאצים את האזורים האלה והשמידו את רוב היהודים. אולם ניצולי השואה שמרו על

מודעות לאומית חזקה, רבים מהם דיברו יידיש, חלקם שלטו בעברית והיו להם קשרים עם העולם הציוני. באזורים אלה התחדשה פעילות יהודית בלתי פורמלית מיד לאחר הוועידה העשרים המפורסמת של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות, אשר סימלה את סוף עידן הרדיפות הסטליניסטיות. כך למשל, הוקם בוילנה ב־1956 תיאטרון עממי יהודי - מוסד התרבות היהודי הראשון שהוקם אחרי מות סטלין. בשנות הששים עד השמונים היו יהודים סובייטיים "חדשים" אלה שנים עשר אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית בברית המועצות, אולם שיעורם בכלל העולים היה ארבעים ושבעה אחוזים.

3. יהודים אשכנזים סובייטיים "מקוריים", שחיו בברית המועצות מאז נוסדה. הם מנו שמונים ושניים אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית בברית המועצות בשנות הששים ועד שנות השמונים, אך היוו שלושה עשר אחוזים בלבד מכלל העולים. מה הסיבה לחוסר האיזון? באזורים אלה נתקלו הניסיונות לקיים חיי חברה יהודיים בתגובה קשה ביותר של השלטונות. תהליכי החילון היו נמרצים יותר, ואלה שניסו לשמור על המסורת היהודית ועל אורח חיים דתי נרדפו על ידי השלטונות. יהודים מקבוצה זו הגיבו על מדיניות השלטונות בכמה אופנים: חלקם, זו הקבוצה הגדולה, לא התעמקו בבעיית יהדותם אבל לא נקטו צעדים מעשיים כדי להיפטר ממנה, גם לא על ידי שינוי סעיף הלאום במסמכים הסובייטיים. כאשר החליטו יהודים אלה לעזוב את ברית המועצות, הם התלבטו בין מדינות שבהן שאלת הלאום לא היתה משמעותית, כגון ארה"ב, קנדה ואוסטרליה. משכה אותם הדמוקרטיה הקוסמופוליטית המערבית; בקבוצה השניה בגודלה, היו אלה שראו ביהדותם נטל וניסו להיפטר ממנה: זייפו מסמכים, שינו שמות פרטיים ושמות משפחה כדי להסתיר את הצליל העברי, או אימצו שמות בני זוג לא יהודים. בעקבות השינויים שחלו במתחם הברית־סובייטי, נאלצו יהודים

אלה, שהתייחסו ליהדותם באיבה, לבחון מחדש את דעותיהם בשאלה זו; הקבוצה השלישית היתה הקטנה ביותר. אנשים אלה התגאו בשייכותם לעם היהודי. מלחמת ששת הימים בשנת 1967 הגבירה את מודעותם הלאומית ועודדה אותם להחליט לעלות לישראל.

כל הקבוצות מרכיבות כיום הן את האוכלוסיה היהודית במתחם הבתר־סובייטי, הן את האוכלוסיה ה"רוסית־יהודית" במדינת ישראל ובמדינות האחרות הקולטות הגירה מחבר מדינות העמים ומהארצות הבלטיות. הבנת מורכבות מצבם האתני והתרבותי של היהודים דוברי רוסית, תאפשר לנו להגיע למסקנות נכונות ולבחור מדיניות נבונה בשלושה תחומים: החיים היהודיים במדינות הבתר־סובייטיות, ההשתלבות במדינות שאליהן היגרו היהודים, וההתמודדות עם הנטייה להתבוללות.

3. שאלת המחקר ומתודולוגיית המחקר

בהתאם לבעיות שהוגדרו, נוסחו מטרות מחקר זה כדלהלן:

1. לאפיין אפיון תכונתי את השכבות והקבוצות העיקריות באוכלוסיה היהודית המורחבת, בהקשר לנטיות ההתבוללות והבתר־התבוללות (קונסולידציה אתנית).
2. להגדיר את סוגיה ומרכיביה העיקריים של זהותם היהודית של היהודים הבתר־סובייטיים ומשפחותיהם בדור הראשון, השני השלישי, ואת ההיררכיה של המרכיבים, בהתחשב בתהליכי ילודה, תמותה, הגירה והתבוללות.

בעקבות כך, משימות המחקר הישירות כוללות את הנקודות הבאות:

- הגדרת קריטריונים ופרמטרים של הזהות היהודית ומידת ההתבוללות בתנאים הבתר־סובייטיים.
- מציאת מרכיבים התנהגותיים, רגשיים והכרניים בזהות האתנית של שכבות שונות של היהדות הבתר־סובייטית. הדבר מתייחס

- הן לחלק היהדות הבתר־סובייטית המשולב באורח פעיל בחיים לאומיים, הן לחלק שהוטמע ותורבת במידה משמעותית.
- בניית היררכיית העדיפויות בדבר בחירה בדת זו או אחרת על ידי האוכלוסיה היהודית בכלל ועל ידי קבוצותיה השונות בפרט, בכלל זה יחסה ההכרני והרגשי של האוכלוסיה היהודית לדתה הלאומית.
 - הערכת מידת ידע היידיש והעברית הכתובה בקרב האוכלוסיה היהודית; הבנת חשיבות השפה הלאומית כמרכיב של האתניות היהודית.
 - הערכת כוונות ועדיפויות אתניות בדבר נישואין – בין יהודים או נישואי תערובת, ושיקולי בחירה שכזו.
 - הגדרת ההרכב האתני של הסביבה הקרובה ליהודים – רשת משפחתית, חוג חברים, ידידים, מכרים. נוכחות כוונות פסיכולוגיות בקשר לבחירת פרטנרים להתקשרות מתוך בני הלאום, ומידת ההשפעה של סביבת המיקרו הזאת על המודעות האתנית.
 - קבלת מושג על יחסם ההכרני והרגשי של הנבדקים כלפי מדינת ישראל, בכלל זה מקומה של מדינת ישראל במודעותם הלאומית, תכניות עלייה, רמת ההזדהות האישית עם ארץ ישראל.

המחקר החל בחודש מרס 2003, ובמהלכו השתמשנו במספר שיטות מחקר:

- (1) תצפית משתתפת.
- (2) ראיונות אישיים. על פי תוצאות הראיונות, הורכב שאלון סטנדרטי שהוצג לארבע מאות ושבעים משיבים מחמש ערים ברוסיה ובאוקראינה, המזדהים עם הקהילה היהודית במידה זו או אחרת. המשיבים נבחרו משתי ערי בירה (קייב ומוסקבה) ומשלוש ערי שדה (ולדימיר, סמרה וזאפורוז'יה).
- (3) ראיונות עם מומחים: מנהיגי ארגונים יהודיים, ראשי מוסדות, פעילי קהילה יהודיים מקצועיים וכן שליחי הסוכנות היהודית וארגונים יהודיים אחרים, העובדים באזורים שונים ברוסיה,

באוקראינה ובארצות אחרות של חבר מדינות העמים והאזור הבאלטי.¹

המרואיינים דיברו על מצבה של האוכלוסיה היהודית בערים ובאזורים הבאים: מוסקבה, סנט פטרבורג, יקטרינבורג, סמרה, סרטוב, נובוסיבירסק, אירקוטסק, חברובסק, בירוביגאן, טומסק, פטרוזוודסק, צ'ליאבינסק, נייז'ני נובגורוד, קאזן, ולדימיר, ריאזן, טולה, רוסטוב, פיאטיגורסק, נאלצ'יק, קייב, דנייפרופטרובסק, אודסה, זאפורוז'יה, וכן כמה ערים בביילורוסיה ובלטביה. מטרת הראיונות היתה הגדרת עיקרי הצורות של הזהות האתנית באוכלוסיה היהודית של המדינה, והתהליכים האתנוזהוטיים המתפתחים בתוכה.

(4) עיון במסמכי הסוכנות היהודית והארגונים היהודיים ברוסיה ובאוקראינה וניתוחם.

1 בין המומחים שאותם ראינו היו: יבגני סטנובסקי (יור הקונגרס היהודי הרוסי), מיכאל צ'לנוב (אחד מיושבי הראש של הקונגרס היהודי האיראסיאתי), פנחס גולדשמידט (ראש בית הדין הרבני של רוסיה), אנטולי פינסקי (סגן יור קונגרס הארגונים והאיגודים היהודיים הדתיים ברוסיה), גרגורי קוטליאר (ראש התנועה הרפורמית ברוסיה), אלכסנדר פרנקל (מנהל בית הקהילה בסנט פטרבורג), מיכאל בונימוביץ' (מנהל ב"ס היהודי בקאזן), י. זיסלס (יור ועד אוקראינה) וסגן הנשיא בפועל של הקונגרס היהודי האיראסיאתי), ל. פינברג (מנהל המכון ליודיקה בעיר קייב), א.מ. לויטס (יור המועצה היהודית של אוקראינה), י.ד. בלייד (הרב הראשי של קייב ואוקראינה), משה ראובן אסמן (הרב הראשי של אזור קייב ורבים אחרים).

פרק ראשון: סוגים עיקריים של זהות יהודית אתנית בברית המועצות לשעבר

העידן הבת־סובייטי בתולדות יהדות מזרח־אירופה מתאפיין במספר תהליכים ומגמות המנוגדים לפעמים זה לזה. כפועל יוצא מכך, גם הזהות האתנית של יהודי המרחב הבת־סובייטי אינה אחידה ולא ניתן לסכמה בהגדרה אחת. יתרה מזאת, במהלך השנים שחלפו מאז התפרקות ברית המועצות והגירת רוב יהודיה לישראל ולארצות המערב, התרחשו שינויים מהותיים גם בתודעה העצמית של היהודים שנותרו במרחב הבת־סובייטי. קמו קבוצות חדשות, שאין להן מקבילות בתקופות הקודמות של תולדות יהדות מזרח אירופה. במהלך המחקר, הצלחנו לזהות ולהגדיר את הטיפוסים הבאים של הזהות האתנית היהודית:

1. זהות יהודית סובייטית מסורתית
טיפוס זה של הזהות היהודית התפתח מהזהות האשכנזית המזרח־אירופית המסורתית בתנאי המשטר הסובייטי. אופייניים לו:
 - א. ראיית חשיבות גבוהה לרישום הלאום במסמכים הרשמיים;
 - ב. היעדר השפעה משמעותית של הדת על הזהות הלאומית (פרט ליחס השלילי להמרת הדת);
 - ג. תפקיד מרכזי ללשון היידיש ולשרידי תרבותה כסמלי זהות אתניים.

היידיש נקלטה על ידי בני קבוצות הגיל המבוגרות כחלק מתהליכי התברות בילדותם, והיא עדיין משמשת שפת דיבור של חלק מהיהודים המבוגרים (למרות שמספר דוברי היידיש הטבעיים הצטמצם מאוד בשנים שעברו מאז התפרקות ברית המועצות, הן עקב הגירתם של דובריה הן עקב מותם). בקרב בני קבוצות הגיל הבינוניות והצעירות אין עוד דוברי יידיש טבעיים, אבל רבים מהם זוכרים עדיין ביטויים ומלים בודדות בה. שרידי היידיש הללו נקלטו אף הם באופן טבעי בחיי יום-יום מקרובי משפחה מבוגרים, ובקרב טיפוס הזהות היהודית הזה הם ממשיכים להיות מרכיב משמעותי.

טיפוס הזהות הזה אופייני קודם כל לקשישים ומבוגרים. הוא שולל את רעיון מרכזיותה של מדינת ישראל, אבל אין הוא בהכרח אנטיציוני. במשך עשרות השנים של ההיסטוריה הסובייטית, במקביל להתפתחותה של ההתבוללות הלשונית והתרבותית, הלך והתרחק טיפוס הזהות הזה מהזהות היהודית המזרח-אירופית המסורתית. כיום, עקב מות בני קבוצות הגיל המבוגרות, נחלשת חשיבותו של טיפוס הזהות הזה, אבל הגיל הממוצע הגבוה של האוכלוסיה היהודית, במיוחד של הגרעין האתני שלה, מחייב אותנו להכיר בהשפעת טיפוס זהות זה במרחב הבתר-סובייטי. יש לציין שמוסדות תרבות היידיש הסובייטיים חדלו להתקיים. כתב העת הספרותי "סאוועטיש היימלאנד" נסגר בראשית שנות התשעים, כמוהו גם "די יידישע גאס". רמת התיאטרון היהודי ירודה ביותר, והשימוש ביידיש מוגבל לומר ולבדיחות דרלשוניות. רוב סופרי היידיש עלו ארצה או מתו. עם זאת, בבירוביג'אן עדיין יוצא לאור העיתון "ביראבידזשאנער שטערן" ובו עמוד אחד שבועי ביידיש. שלושה סופרי יידיש מהדור הסובייטי פעילים עדיין: יוסף בורג בצ'רנוביץ; זיסי ויצמן בסמרה; אלכסנדר בֵּידרמן באודסה, וכן פעיל משורר דרלשוני (ביילורוסית ויידיש) אחד – פליקס חיימוביץ.

2. זהות יהודית עברית

טיפוס הזהות הזה יובא אל המרחב הבתר-סובייטי באמצעות פעילותם

החינוכית-תרבותית של גופים ישראליים, וניכרת בו השפעה חלקית של מסגרות ציוניות מקומיות. את שורשי טיפוס הזהות הזה אפשר לזהות כבר בפעילותן של הקבוצות הציוניות המחתרניות המעטות בברית המועצות בשנות השבעים והשמונים. הוא בא לידי ביטוי, למשל, כאשר במהלך מפקד האוכלוסין של ברית המועצות, שנערך בשנת 1989, הכריזו פעילים בודדים של התנועה היהודית הבלתי-פורמלית ששפת האם שלהם היא עברית והשתייכותם הלאומית – "ישראלית". הסמלים האנתרופיים העיקריים של טיפוס זהות זה הם מדינת ישראל והשפה העברית, והוא אופייני לבני קבוצות הגיל הצעירות והבינוניות. בניגוד לזהות היהודית הסובייטית המסורתית, נתמכת הזהות היהודית העברית נמרצות מחוץ לגבולות ברית המועצות לשעבר. אולם אין היא הזהות המובילה, הן משום העלייה ההמונית של מצדדיה, הן בשל חוסר האיזון הדמוגרפי הבולט בקרב היהדות הבתר-סובייטית, המתאפיינת בשיעור גבוה למדי של בני קבוצות הגיל המבוגרות.

סוג הזהות הזה אינו זהה לזהות היהודית הישראלית אלא הוא השתקפותה הגלותית. בתנאי חבר מדינות העמים, השפה העברית אינה נרכשת בבית אלא היא נלמדת בבתי ספר ובקורסים, ולרוב אין היא הופכת לכלי תקשורת של יהודים מקומיים. במהלך המחקר התברר, שהזהות היהודית העברית זכתה בשנים האחרונות לאריקת עידוד משמעותית בחבר מדינות העמים, כתוצאה מחזרת רבבות עולים שהתגוררו בישראל עשר שנים ואף יותר, וילדיהם התחנכו ולפעמים אף נולדו בארץ. בין היורדים לחבר מדינות העמים יש גם מעט צברים מבוגרים, שעברית היא כמובן שפת אָמם. גורם נוסף שחיצק את סוג הזהות היהודי העברי, הוא שיבתם של חלק מילדי נעל"ה. רבים ממורי השפה העברית, מדריכי הנוער ועובדי הארגונים הישראליים בחבר מדינות העמים, נמנים עם שתי קבוצות אלה: יורדים וילדי נעל"ה. התארגנותם העצמאית של בעלי סוג הזהות הזה חלשה. למעשה, היא באה לידי ביטוי רק במסגרת מועדון האזרחים הישראליים במוסקבה, "דרכון", שפעילותו חודשה בתחילת שנת 2006

אחרי הפסקה ארוכה. בניגוד לרוב המכריע של הגופים היהודיים בחבר מדינות העמים, ששפת פעילותם הינה רוסית בלבד, פועל המועדון הן ברוסית הן בעברית.

3. זהות מסורתית של בני עדות המזרח

בני עדות המזרח המתגוררים בחבר מדינות העמים (היהודים הבוכרים, הקווקאזים והגרוזינים) מתאפיינים ברמה נמוכה של התבוללות ובדתיות יום-יומית חזקה יחסית. ליהודי בוכרה וקווקאז יש שפות יהודיות מיוחדות להם, והן נשמרות יפה בקבוצות גיל הביניים וחלקית אף בקרב הצעירים. זהותם האתנית נכרת בכמה דרגות: יהודית עדתית, יהודית רוסית וכללי-יהודית. הם נוהגים בסולידריות אתנית ועדתית גבוהות.

עקב הגירתם ההמונית של בני עדות המזרח ממקומות ישיבתם המסורתיים לערי רוסיה הגדולות – ראש וראשונה למוסקבה ולפטרבורג, הם הפכו מגורם שולי ואפילו אקזוטי לגורם חשוב עד מאוד בקהילות המרכזיות הללו. ילדיהם מהווים חלק ניכר מאוד של תלמידי בתי הספר היהודיים במוסקבה (למשל בבית ספר ליפמן, הנחשב לאחד מבתי הספר היהודיים הטובים בבירת רוסיה); הם ככל הנראה רוב הלקוחות הקבועים של אטליזים כשרים (למשל בבית הכנסת חב"ד ברחוב בולשאיה ברונאיה); בחגים מהווים בני עדות המזרח (הגרוזינים והקווקאזים) רוב בקרב באי בית הכנסת המרכזי במוסקבה (סמטת ספאסורגלינישצ'בסקי), אפילו באולם המרכזי שבו מתנהלת התפילה בנוסח האשכנזי, אף שלצד בית הכנסת המרכזי פועלים שני אולמות תפילה קטנים, שבהם מתנהלת התפילה בנוסח עדות המזרח; פעילות הארגונים היהודיים הדתיים מתנהלת חלקית, הן במוסקבה הן בפטרבורג, בגרוזינית (עיתונות, סידורים מתורגמים ועוד), ולפעמים גם ביהודית-טאטית קווקאזית. את מקום היידיש, שהיתה עוד בסוף שנות השמונים אחת משתי השפות הנפוצות בבתי הכנסת (לצד הרוסית), תפסה הגרוזינית.

ליהודים הגרוזינים והקווקאזים יש חלק חשוב מאוד בתרומות

לבתי הכנסת המרכזיים במוסקבה ובפטרבורג. יש לציין, שהמרכז הרוחני הגדול של חב"ד במוסקבה – בשכונת מארינה רושצ'ה – נבנה ונתמך באופן משמעותי מאוד על ידי איש העסקים הישראלי לב לבייב, בן העדה הבוכרית. בה בעת, בבתי הכנסת הרפורמיים ובארגונים כמו "הלל" נוכחות בני עדות המזרח אינה מורגשת כלל.

4. זהות עדתית בדלנית

סוג הזהות הזה נפוץ בקרב חלק מבני העדות הלא אשכנזיות בחבר מדינות העמים. הוא מתאפיין בשאיפה להדגיש את הייחוד האתני-תרבותי של העדה ואת אופייה המיוחד, עד כדי שלילת השתייכותה לעם ישראל. אינטלקטואלים המפתחים את טיפוס הזהות הזה משתמשים במיתולוגיה אתנית חדשה, שמטרתה העיקרית, בעידן הסובייטי, היתה שחרור בני העדה מהקיפוח שהיה מנת חלקה של האוכלוסייה היהודית בכללותה. עד עתה, נפוץ טיפוס הזהות הזה בקרב הקראים בחבר מדינות העמים, ובמידה פחותה גם בקרב בני העדה הקרימצ'אקית. בעבר שלטה זהות כזו בקרב האליטה של העדה הקווקאזית, והיא נתמכה בתוקפנות על ידי השלטונות הסובייטיים, שניסו להחדיר לתודעת בני העדה הקווקאזית את הרעיון לפיו הם אינם חלק מהעם היהודי אלא מהווים עם נפרד – טאטים. אף שמרחב ההשפעה של סוג הזהות העדתי-בדלני הצטמצם, הוא לא נמוג עדיין בחבר מדינות העמים, ויש לו מצדדים למרות שינוי המצב (התפרקות ברית המועצות, העלייה המונית, האפשרויות לקבל תמיכה חומרית מארגונים יהודיים, ניצני חזרה בתשובה וכו').

5. ניאורידישיזם

בטיפוס הזהות הזה ניתן לראות משום המשכיות של הזהות היהודית הסובייטית המסורתית, מאחר ששתיהן רואות ביידיש ובתרבותה סמלי זהות ולאום. אלא שמצדדי דגם הזהות הניאורידישיסטי, בניגוד לרוב בעלי הזהות היהודית הסובייטית, הם בני קבוצות גיל הביניים והצעירים, והוא נפוץ ביניהם הרבה מעבר למצופה. מצדדיו מעדיפים לראות

את עצמם כיורשי התרבות היהודית האשכנזית החילונית בכללותה – לא כיורשי התרבות היהודית הסובייטית. דגם הזהות הזה מושפע במידה ניכרת מהאידיאולוגיה של התנועות היידישיסטיות המודרניות במדינות המערב, קודם כל בארצות הברית (דוגמת "יוגנטרוף"). אפשר לראות בו ניסיון ליצור זהות יהודית גלותית חילונית חדשה, שנועדה להתמודד עם סכנת ההתבוללות בלי להזדקק לשם כך לציונות ולחיי הדת האורתודוקסיים. בנוסף לכך, נתפסת תרבות היידיש כתרבות יהודית מקומית שורשית ולא מיובאת מישראל.

הגרעין הקשה של הניאריידישיסטים מורכב מכמה עשרות אנשים, בפטרבורג, מוסקבה וקייב, רובם אינטלקטואלים שלמדו או לומדים יידיש ומנסים להשתמש בה כשפת דיבור ותרבות. במהלך המחקר, ראינו עשרה צעירים בשנות העשרים השולטים ביידיש, אף שהם לא רכשו את יסודותיה בבית.

בפטרבורג פועל חוג מתרגמים, העוסקים בתרגום יצירות המופת של ספרות היידיש לרוסית. המנהיג הלא רשמי של החוג הוא המשורר ולרי דימשיץ, מנהל המכון המקומי לחקר מדעי היהדות. פעילותו היידישיסטית אינה מוגבלת ללשון ולספרות בלבד. כך למשל, הוא ארגן בקיץ 2003 תערוכה, "ציון האדומה", שיוחדה להתיישבות היהודית החקלאית בברית המועצות בשנות העשרים והשלושים, כאשר יידיש היתה, כמו שהגישו מארגני התערוכה, יידיש. חלק מחברי החוג כותבים שירה מקורית ביידיש, ואחד מהם – ישראל סרְגֵי נקרסוב – פירסם משיריו בכתב העת האלקטרוני "דער באוועבטער ייד", הנערך בניו יורק, וזכה למוניטין מסוימים בקרב אוהבי שירת היידיש במערב ובארץ.

מרכז הפעילות הניאריידישיסטית ברוסיה נמצא בפטרבורג. בית הקהילה שם מכין עתה לדפוס את הגיליון הראשון של כתב עת ספרותי דרלשוני (יידיש ורוסית) חדש, ששמו, "דער נייער פריינד", מסמל כי הוא ממשיכו של "דער פריינד" שיצא לאור בפטרבורג במאה התשע עשרה. עורך כתב העת, ישראל נקרסוב, בן שלושים ומשהו, נולד לאם יהודיה ולאב שאינו יהודי ולמד יידיש בכוחות עצמו.

פעילות ניאורידישיסטית מתקיימת גם במוסקבה, שם זהו במחקר לפחות שלושה חוגים של ניאורידישיסטים צעירים. החשוב שבהם – "ידיש קלוב" – פועל במסגרת מועדון הסטודנטים "הלל". אבל השפעת הניאורידישיזם חורגת מגבולות החוגים המאורגנים הקטנים הללו. חוץ מהגרעין הקשה, ישנה "אוכלוסיה מורחבת ניאורידישיסטית" גדולה למדי, התומכת ברעיון הייחוד היהודי-אשכנזי, לפעמים עד כדי ביטויי בדלנות עדתית אשכנזית מול בני עדות המזרח הרבים שהגיעו לאחרונה לערי הבירה הרוסיות, ומול הישראלים. לעתים קרובות, נשמעות אמירות דוגמת "הישראלים אינם דומים ליהודים", "יהודי זו חיה גלותית" וכיוצא באלה. הניאורידישיסטים ה"לא פעילים" אינם לומדים יידיש ואינם משתמשים בה, אבל הם מתייחסים בהבנה לניסיונות האלה ומעניקים ליידיש ולתרבות הייחודית של היהדות האשכנזית משמעות של סמל אתני חשוב ואף מרכזי.

אחד הביטויים החשובים של הניאורידישיזם הוא התעניינות במוזיקת הכליזמרים, שאף הוגדרה כ"ידישיזם מוסיקלי". שתי להקות כאלה (כל הנגנים בשנות העשרים לחייהם) קמו לאחרונה במוסקבה, ולהקות אחרות פעילות בקייב, במינסק ובערים נוספות. המרכז החשוב של ה"ידישיזם המוסיקלי" בחבר מדינות העמים נמצא בקייב, שם מתקיים פסטיבל מיוחד הנקרא "כליזמר פֶּסֶט".

במהלך המחקר התברר, שפרט למוסקבה, פטרבורג וקייב, מתקיימת פעילות ניאורידישיסטית מאורגנת גם במינסק, טולה, יארוסלב וסרטוב.

אצל חלק ניכר מהניאורידישיסטים אפשר לזהות סימנים של אנטי-ציונות. חלקם מסרבים בהפגנות ללמוד עברית. דמיטרי פרבר, בן עשרים ושתיים, מפעילי "ידיש קלוב" במוסקבה, התבטא באורח אופייני: "נאר לעצטנס האב איך אנגעהויבן זיך באציען נארמאל צו מדינת ישראל. פריער האב איך ניט געקאנט זי ליידן" (רק לאחרונה התחלתי להתייחס באופן נורמאלי למדינת ישראל. קודם לא יכולתי לסבול אותה). פרבר ורבים אחרים תומכים ללא סייג במדינת ישראל במאבקה נגד הערבים, אבל אין הוא יכול להסכים עם האופי

הלשונית־תרבותי של המדינה היהודית כמו שהיא. אלכסנדר פרנקל, מנהל בית הקהילה בפטרבורג, אמר בשיחה אישית: "אנחנו בהחלט פטריוטים של הגולה היהודית, פשוט איננו צועקים זאת בגלוי, כדי לא להסתכסך ולא לאבד תמיכה מגופים זרים מסוימים".

6. יהדות חרדית

בחבר מדינות העמים ובארצות הבלטיות קמו בחמש עשרה השנים האחרונות קהילות קטנות אך רבות השפעה, של יהודים חרדים לא־ציונים המנהלים אורח חיים דתי אדוק. קהילות אלה אינן המשך למעט הקהילות החרדיות ששרדו את הדיכוי הקומוניסטי. חבריהן הם אזרחים זרים המתגוררים בשטחה של ברית המועצות לשעבר, ויהודים מקומיים שחזרו בתשובה ורבים מהם זכו לחינוך במוסדות חינוך דתיים, הפועלים בחבר מדינות העמים במימון זר. דגם הקהילה מועתק מקהילות חרדיות הקיימות בישראל וברחבי העולם, ואחד מסממניו הבולטים הוא ההתעניינות ביידיש והרצון לעשותה שפת הדיבור, מעין אופוזיציה לעברית, הנתפסת בחוגים אלה כ"שפה הציונית". כאמור, הרוב המכריע של החרדים החדשים הם חוזרים בתשובה טריים, שלא דיברו יידיש בילדותם. לכן, הלכה למעשה, היידיש אינה שפת דיבור אלא סוג של הפגנה.

בבתי הכנסת של היהודים החרדים, מתנהלת התפילה בהיגוי האשכנזי (אם כי לעתים קרובות בשגיאות), ולא בהיגוי הישראלי המודרני הנלמד באולפנים ובבתי הספר היהודיים. לעומת זאת, בבתי הכנסת של בני עדות המזרח משתמשים הן בהיגוי ישראלי־ספרדי, הן במה שנשאר מההיגוי המיוחד לעדות אלה, ולעיתים אף בהברה האשכנזית.

בתוך הקהילה החרדית מתנהל מאבק בין שתי קהילות יריבות גדולות: חסידי חב"ד והליטאים. שתיהן בנו מערכות דתיות מקבילות ברוב ערי חבר מדינות העמים: בתי כנסת, בתי ספר, ישיבות, שירותי כשרות, שירותי שידוכים ועוד. היריבות ביניהן קשה והיא מגיעה לעתים

קרובות לעוינות גלויה, במיוחד ברמת המנהיגות. עם זאת, בין החרדים מן השורה, היריבות כמעט ואינה מורגשת, ומתקיים אף שיתוף פעולה, לדוגמה – בקהילת פרובו ובמרכז שטיינזלץ במוסקבה.

בנוגע לקהילה החרדית, אפשר להשתמש במושג "האוכלוסיה המורחבת", מאחר שסביב הגרעין הקשה קיימת אוכלוסיה גדולה פי כמה, המושפעת ממנו. לא מעט יהודים צעירים ובני גיל הביניים נמצאים בשלבים שונים של תהליך חזרה בתשובה, ובתנאי חבר מדינות העמים, התהליך הזה ממומן מקופות הארגונים הדתיים. במיוחד פעילים בתחום הזה חסידי חב"ד. בערי השדה נודעת לבתי הספר של חב"ד יוקרה מסוימת (למשל ביקטרינבורג), אבל במוסקבה ובפטרבורג חלק הארי של תלמידי מוסדות החינוך החרדיים מגיע מהשכבות החלשות, ואף ממה שניתן להגדיר כמקרים סוציאליים (תופעה זו ניכרת במיוחד בהשוואה לבתי הספר היהודיים הלא חרדיים – דוגמת בית הספר ליפמן במוסקבה – ולבתי הספר הרוסיים היוקרתיים, שחלק ניכר מתלמידיהם יהודים – דוגמת בית הספר התיכון למדעי הרוח או בית הספר מספר 57 במוסקבה). כך למשל, כמעט כל תלמידי הישיבה הקטנה של חב"ד בפטרבורג הם בנים לנישואי תערובת שאינם יהודים על פי ההלכה. משפחותיהם עניות מאוד, וחלקם אף היו מחוסרי בית לפני שהגיעו לישיבה. מובן מאליו שבהשפעת המוסד החינוכי, הילדים האלה מאמצים חיש מהר את אורחות החיים החרדיים.

רוב חברי הקהילות החרדיות אינם מעוניינים בעלייה, וחלקם אנטי-ציונים. הדוגמא הבולטת לכך נצפתה בכנס הראשון של תומכי נטורי קרתא, שהתקיים בסוף דצמבר 2005 במוסקבה, במרכז התורני של הרב זליקמן. בכנס השתתפו כשלושים איש, בהם אנשי עסקים יהודיים התורמים כסף לפעילות נטורי קרתא ברוסיה.

שאלת הגיור היא אחת הבעיות הבערות של יהדות חבר מדינות העמים, אבל בתי הדין של הקהילה החרדית מחמירים מאוד, ומגיירים לא יותר מכמה עשרות פונים בשנה. מטבע הדברים, הקהילה האורתודוקסית פועלת בעיקר בקרב יהודים על פי ההלכה

(אף כי יש לכך חריגים מעטים). כך מתחלקת האוכלוסיה היהודית ל"הלכתית" ול"מעורבת". כך למשל, בעיר יקטרינבורג הקימה חב"ד מרכז קהילתי גדול, הפועל בעיקר בקרב יהודים על פי ההלכה, ואילו הסוכנות היהודית והגוינט פועלים באוכלוסיה המעורבת.

7. זהות ציונית דתית

טיפוס הזהות הזה נדיר בחבר מדינות העמים. הארגון הציוני הדתי המקומי "מחניים", אשר קם בזמנו במחלתרת, נעלם מהשטח, עקב עליית כל תומכיו ארצה בסוף שנות השמונים וראשית שנות התשעים. רק באוקראינה קיים מרכז ציוני דתי: המדרשה הציונית בקייב, אשר הוקמה על ידי הסוכנות היהודית ועומד בראשה הרב זאב משקוב. המדרשה זוכה להשפעה מסוימת גם מחוץ לגבולות אוקראינה הודות לביטאונה "Zemlia pod nogami" ("הקרקע תחת הרגליים"). מרכז שטיינזלץ הפועל ברוסיה קרוב ברוחו לציונות הדתית, והכולל הציוני בראשות הרב יושביב, שהוקם במוסקבה בתמיכת הסוכנות היהודית, קיים למעשה רק על הנייר.

8. יהדות דתית לא אורתודוקסית

היהדות הדתית הלא אורתודוקסית היא תופעה חדשה בחבר מדינות העמים, שראשיתה בעידן הפרסטרויקה. לתנועה הקונסרבטיבית נודעת השפעה מעטה (פרט לעיר צ'רנוביץ שבאוקראינה, שם קיים בית ספר המשתייך לתנועה הקונסרבטיבית). לעומת זאת, התנועה הרפורמית, המאוגדת בגוף הנקרא ORASIR, נפוצה מאוד בערי חבר מדינות העמים, כולל בערי שדה מרוחקות בסיביר (דוגמת טיומן). היא פועלת בעיקר בקרב הנוער, שאין לו כל מסורת דתית והוא מתייחס ליהדות הרפורמית כצורה טבעית ולגיטימית של הדת היהודית. עם זאת, קשה לראות ביהדות הלא אורתודוקסית בחבר מדינות העמים סוג זהות בעל אפיונים מוגדרים וברורים – היא עדיין נמצאת בשלבי עיצוב. מנהיגיה רואים את חשיבותה בחבר מדינות העמים כ"מחסום האחרון לפני התנצרות", או כ"שלב הראשון בחזרה בתשובה". לתנועה

הרפורמית משתייך ארגון הנוער היהודי היחיד בחבר מדינות העמים המגדיר את עצמו בגלוי כציוני – נצ"ר – נוער ציוני רפורמי, שרוב פעיליו אינם יהודים על פי ההלכה. משיחות עם מדריכי נצ"ר התברר, שרבים מהם אינם בטוחים בכוונתם להמשיך ולהיות רפורמים, והם מתעניינים בעלייה ובציונות הדתית כמו שהיא קיימת בארץ.

9. יהדות רוחנית

סוג הזהות הזה אף הוא תופעה חדשה. לפי נתוני המחקר, היא נפוצה בערי הבירה בלבד, ובמיוחד בפטרבורג, בקרב כמה עשרות אינטלקטואלים ממוצא יהודי ולא יהודי (רבים מבעלי הזהות הזו לא רק שאינם יהודים מלידה, אלא שהם אינם זכאי חוק השבות כי אינם יכולים להוכיח שלפחות אחד מסביהם היה יהודי). לשייכים לסוג זהות זה אין מסגרת ארגונית פורמלית, הם אינם מקבלים את סמכות ההנהגה החרדית ואינם שייכים למסגרות הארגוניות של הקהילות הקיימות. אבל מבחינת היחס להלכה – שמירת השבת, כשרות, טהרת המשפחה, תפילות וכיוצא באלה – אין הבדלים מהותיים בין הקהילות. "היהודים הרוחניים" מדגישים את ההבדל שבין ישראל של מעלה לישראל של מטה, והם רואים את עיקר היהדות בדת ומוסר, ואת הלאום כדבר משני. הם אינם אנטי-ציונים, אבל הם שוללים מכל וכל את הציונות המעשית ואת העלייה כחובה דתית ולאומית.

מנהיג היהודים הרוחניים בפטרבורג הוא אלכסנדר לבוב, המוכר היטב בקרב חוקרי האתנוגרפיה היהודית. כאמור, אין להם מסגרת ארגונית, אבל תחת השפעתם יש מעין אוכלוסיה מורחבת.

10. גרים סובוטניקים

בחבר מדינות העמים, בעיקר ברוסיה, חיים אלפי מתייחדים ותיקים המכונים לרוב "סובוטניקים", וחלקם עלו ארצה. מספרם המדויק אינו ידוע אבל הוא מגיע כנראה לאלפים ואולי אף לרבבות. גם מעמדם ההלכתי ומידת זכאותם לעלייה לפי חוק השבות אינם ברורים לחלוטין.

יש בהם כאלה שהתגיירו ואחרים מתייהדים – היינו מקיימים אורח חיים יהודי. עד כה נאספו נתונים על כמה ריכוזי סובוטניקים בחבר מדינות העמים:

- א. בכפר ויסקי בחבל וורונז', שחלק מתושביו עלו ארצה, נותרו כאלף תושבים המגדירים את עצמם כיהודים, אף שהם רשומים כרוסים. בכפר פועל בית כנסת אורתודוקסי. כשמונה מאות מתושבי הכפר ביקשו לעלות ארצה ונדחו על ידי שגרירות ישראל.
- ב. בעיר וולגורד קיים בית כנסת, אשר הוחזק עד לאחרונה על ידי קבוצת גרים סובוטניקים מקומיים. שליח חב"ד שהגיע אל העיר, השתלט על בית הכנסת, אבל הסובוטניקים עדיין מהווים גורם משמעותי בקהילה הדתית המקומית.
- ג. בעיר בירוביגאן פועל, לצד בית הכנסת של חב"ד, בית כנסת הנמצא עוד מסוף התקופה הסובייטית בחזקת סובוטניקים, שהגיעו אל החבל האוטונומי היהודי מאזור נהר הוולגה בשנות הארבעים והתיישבו תחילה בכפר ששמו סטאלינדארף. אנשי חב"ד וחלק מהיהודים המקומיים טוענים שהסובוטניקים אינם יהודים אלא נוצרים שומרי שבת.
- ד. במהלך העשור האחרון חדלה להתקיים קהילת הגרים בכפר הגדול פריבולנויה באזרבייגאן. שני שלישים מתושבי הכפר היו סובוטניקים-קראים (שלא קיבלו את התורה שבעל פה) ושליש – גרים. אלה ואלה עזבו את הכפר, עקב הלחץ שהופעל באזרבייגאן על כלל האוכלוסיה הדוברת רוסית. פְּזוּרה של גרי פריבולנויה נמצאת בבאקו, בירת אזרבייגאן, ובכמה ערי שדה ברוסיה.
- ה. קבוצת גרים דוברי אוקראינית, שהתגוררה עוד בסוף שנות השמונים בקרים, חדלה להתקיים. אנשיה נרשמו כיהודים ורבים מצעיריה נשואים ליהודים/יות אשכנזים/יות. רובם המכריע עלו ארצה בשנות התשעים.

בסוף שנת 2003 ובשנים 2004-5 נעשתה עבודת שדה רחבת היקף לאיתור קבוצות סובוטניקים גרים שהשתמרו ברוסיה. זאת, על מנת לברר את מידת שימור המורשת הדתית בקרבם ואת מידת ההתבוללות ברוב הנוצרי, וליזום דרכי פעולה לחיזוק זהותם היהודית ולבלימת ההתבוללות. ממצאי המחקר אודות הסובוטניקים מתפרסמים בנפרד (ראה "הסובוטניקים" מאת ועלוול טשרנין, בהוצאת מרכז רפפורט).

11. זהות מתבוללת

חלק גדול מהיהודים ומצאצאי נישואי התערובת נקלטו באופן מלא בתרבות הרוסית ובחברה הרוסית, ובכל זאת הם שומרים עדיין על תודעת מוצאם המיוחד. לבעלי טיפוס הזהות היהודית הזה אין, מטבע הדברים, מסגרות ארגוניות מיוחדות להם, אבל הם רבים ובעלי השפעה רבה. לאנשים מקרב בעלי טיפוס הזהות הזה אופייניות אמירות כגון: "אני מודע להשתייכותי לעם הזה, אבל אני לא מבין למה אני צריך להיות במגע עם מישהו רק בגלל שגם הוא יהודי". אחרים מנסחים את עמדתם האנטי-ציונית במהותה בסיסמה: "היהודים זו האינטליגנציה הרוסית".

12. "מתנצרים"

בחבר מדינות העמים ובמיוחד ברוסיה יש יהודים או בני נישואי תערובת רבים, המנסים לשלב את תודעתם היהודית עם הדת הנוצרית לצורתה, ולפעמים אף מקיימים טקסים של שתי הדתות. קיימות גם קבוצות מאורגנות דוגמת "יהודים למען ישו". הנושא טרם נחקר. לכן, בשלב הזה, אנחנו נאלצים להסתפק בקביעה שהתופעה קיימת, שהיא נפוצה ושהיא חודרת בצורות שונות גם לפעילות היהודית המאורגנת.

ה"חזרה לשורשים", האופיינית לרוסים בני ימינו, באה לידי ביטוי גם בחזרה הפגנתית לנצרות הפרבוסלאבית. התופעה אינה נעלמת מעיני הנוער היהודי או יהודי למחצה, הנמצא במגע יום-יומי עם הרוסים. כדוגמה, כדאי לציין את העובדה שבכל מחנות הקיץ

של הארגונים היהודיים, נאלצים המדריכים להתמודד עם בעיית הצלבים שילדים רבים עונדים, כרבים מבני גילם הרוסים. לפעמים מביאה הדרישה להסיר את הצלב לעימות גלוי. אופייני מאוד המקרה שהתרחש באחד ממחנות הקיץ של הסוכנות היהודית באזור המרכזי של רוסיה האירופית בקיץ 2005: בערב ט' באב, שמעו הילדים הרצאות על בית המקדש ואחר כך התבקשו לצייר אותו; רבים ציירו את בית המקדש עם צלבים. בתשובה לתמיהות המדריכים אמרו הילדים, שהם לא היו מודעים כלל לכך שהצלב אינו סמל יהודי, הם חשבו שהצלב הוא סמל של כל דת שהיא. חשוב לציין שברוסית, נקרא בית המקדש khram, שפירושו כנסיה.

13. בתר־התבוללות

תופעת הבתר־התבוללות קיימת והיא נפוצה למדי, גם אם קשה להעריך את מימדיה המדויקים. בכל קבוצה יהודית (אולי פרט למועדוני קשישים) חילונית או דתית, ציונית או לא ציונית, מצויים צעירים רבים שלא שמעו בבית הוריהם על זיקתם ליהדות וגילו את יהדותם בעצמם או בהשפעת פעילות ארגונים יהודיים. ניתן להגדיר את זהותם כזהות יהודית נרכשת. אנשים אלה הם, ללא ספק, פוטנציאל להתפתחות חיים יהודיים וקהילה יהודית. התופעה נפוצה ראש וראשונה בקרב צעירים. הילדים והצעירים המשתתפים בפעילות יהודית כלשהי, הופכים לגורם המחזק את זהותם היהודית של הוריהם ואף סביהם. דוגמה אופיינית לכך, יכול לשמש קטע מראיון עם אישה בת חמישים ושבע מיקטרינבורג, שנולדה לאם יהודיה ולאב רוסי והיתה נשואה ללא־יהודי. נכדתה בת השנים עשרה לומדת בבית ספר השייך לחב"ד. רק אָם סבתה של הילדה היתה יהודיה אתנית, אך מבחינת ההלכה גם היא יהודיה. האישה, שלא חונכה כיהודיה והסתירה במשך רוב חייה את זיקתה ליהדות, אומרת: "אינני מתמצאת בדת היהודית ובמנהגים היהודיים, אבל אוקסנה (הנכדה) באה מבית הספר ומלמדת אותי. הנה, לא מכבר היא סיפרה לי על יום הכיפורים. קודם אפילו לא שמעתי על זה".

14. היורדים הישראלים

את היורדים הישראלים ניתן לראות כחלק מהגרעין האתני של האוכלוסיה היהודית המורחבת. בתחילת מחקרנו, נושא היורדים הישראלים הנמצאים בחבר מדינות העמים נראה לנו שולי. אולם במהלך המחקר, התגלו המימדים האמיתיים של התופעה ומידת השפעתה על האוכלוסיה היהודית בברית המועצות לשעבר. שאלוני המחקר לא יועדו לקבוצת האוכלוסיה הזו, ומחקרנו, כמחקר מסודר בעל יעדים מוגדרים, לא עסק באלה המוגדרים יורדים. לכן אין ביכולתנו להציג מדגם מייצג בנוגע לקבוצה זו. עם זאת, במהלך העבודה בשטח נאסף חומר רב על אודותיה (בין השאר רואיינו עשרות אנשים), המציג זווית ראייה נוספת על אופייה של האוכלוסיה היהודית העכשווית בברית המועצות לשעבר ועל אפשרויות התפתחותה האתנית.

ראשית, נתייחס לנושא המספרי. לפי האומדנים הזהירים ביותר, מתגוררים היום במוסקבה לבדה כשלושים אלף בעלי אזרחות ישראלית. לפיכך, הם מהווים למעלה מעשירית מכלל האוכלוסיה היהודית בברית רוסיה, שבה מרוכזת הקהילה היהודית הגדולה במרחב הברית־סובייטי כולו. ישראלים רבים אחרים – אלפים – מתגוררים בסנט פטרבורג ובקייב. לכך יש להוסיף קבוצות קטנות ואנשים בודדים בעלי אזרחות ישראלית המתגוררים ברוב יישובי ברית המועצות לשעבר בהם יש אוכלוסיה יהודית.

תת־קבוצות של יורדים ומעמדן

מעמדם של הישראלים המתגוררים בחבר מדינות העמים אינו אחיד. ניתן לחלקם לכמה תת־קבוצות, בהתאם לאפיון הבא:

א. את תת־הקבוצה הגדולה מבחינה מספרית מהווים ילידי ברית המועצות לשעבר (וילדיהם הצברים), שעלו לישראל החל מאמצע שנות התשעים ושבו לרוסיה לאחר שנים אחדות. אזרחותם הרוסית נשמרה, והם נחשבים לאזרחים רוסים לכל דבר, אף ששמרו גם על האזרחות הישראלית.

- ב. את תת־הקבוצה השניה בגודלה מהווים כנראה עולים ותיקים יותר מברית המועצות (כולל ילדיהם הצברים ולפעמים בני הזוג הישראליים שלהם). מהם נשללה בזמנו, בהתאם לחוק הסובייטי, אזרחותם, והם שבו לרוסיה כאזרחים ישראלים לכל דבר (כולל הצורך באשרה, ברישום ובשאר ההסדרים הביורוקרטיים החלים על זרים הבאים לרוסיה). חלק מנציגי תת־הקבוצה הזו נאבקו קשות וזכו באזרחות רוסית, על סמך העובדה שהם או הוריהם היו בעבר אזרחי ברית המועצות. אחרים נותרו בחזקת אזרחים ישראלים המתגוררים ברוסיה דרך קבע ללא אזרחות מקומית.
- ג. ילדי נעל"ה. בהגדרה זו אנו כוללים את הצעירים שהגיעו ארצה ללא הוריהם, במסגרת תוכניות שונות של הסוכנות היהודית – נעל"ה, סל"ע וכדומה. חלקם שבו לחבר מדינות העמים בתום לימודיהם התיכוניים, מבלי שקיבלו אזרחות ישראלית. אולם רובם קיבלו את האזרחות הישראלית, שירתו בצה"ל, ואפילו עבדו זמן מה או/ולמדו באוניברסיטאות אחרי שירותם הצבאי, ורק אחר כך שבו לרוסיה.
- ד. אנשי עסקים, רובם ילידי ברית המועצות לשעבר ומקצתם צברים. נציגי תת־הקבוצה הזו חיים על הקו מוסקבה (או עיר אחרת בחבר מדינות העמים) – נתב"ג. לחלקם יש משפחות בארץ ורובם המכריע רואים עצמם כיורדים.
- ה. עובדי מוסדות יהודיים למיניהם. אם נתעלם מנציגיה הרשמיים של מדינת ישראל, הנמצאים בחבר מדינות העמים מתוקף תפקידם (השגרירויות, נציגויות חברת אל־על, שליחי הסוכנות היהודית, מורים מטעם תוכנית חפציב"ה, בנות השירות הלאומי ועוד), יש לציין את סגל המוסדות היהודיים (בעיקר הדתיים), המורכב ברובו מאזרחי ישראל – ילידי ברית המועצות, צברים וילידי ארצות אחרות.

מאפיינים תרבותיים-זהותיים של הקבוצה לרוב המכריע של נציגי קבוצה זו אופיינית זיקה חזקה למדינת ישראל, שמרכיביה הם:

1. קשרי משפחה וקשרים חברתיים בארץ. רובם מבקרים בארץ או לפחות לא רוצים "לנתק את הקשר".
2. שליטה בשפה העברית המדוברת (בחלק מהמקרים זוהי שפת הדיבור העיקרית במשפחה).
3. אורח חיים מסורתי יותר בהשוואה לרוב היהודים המקומיים (קיום טקסי מעבר יהודיים, כגון ברית מילה, נישואין דתיים, שמות יהודיים הניתנים לילדים שנולדו כבר ברוסיה, וכיוצא באלה).

תפקיד היורדים הישראליים בקהילה המקומית היורדים הם חלק ניכר ופעיל מאוד בקרב חברי הקהילות היהודיות המקומיות ועובדי המוסדות היהודיים למיניהם. להלן כמה דמויות מוכרות בקהילת מוסקבה, שהם חלק מרשימה ארוכה:

1. יצחק כוגן, רב בית הכנסת חב"ד ברחוב ברונה.
2. הרב דוד יושבייב, סגנו של אב בית הדין הרבני של רוסיה (KEROOR).
3. אורי ספסקי, מנהל בית המדרש ואולפן הגיור של חב"ד במארינה רושצ'ה.
4. ברוך גורין, עורך כתב העת היהודי "לחיים".
5. יבגניה מלכינה, מנהלת מועדון הנוער של הסוכנות היהודית במוסקבה.

חברי קבוצה זו מעדיפים בתי ספר יהודיים על פני בתי הספר הכלליים. לעתים קרובות, משום שילדיהם נולדו או גדלו בארץ, הם אינם שולטים היטב ברוסית ומתקשים להשתלב בחברה הלא יהודית. שיעור גבוה של תלמידי בתי הספר היהודיים, הן הדתיים הן הלא דתיים, הם ילדי יורדים. רבים מהיורדים רואים את מגוריהם ברוסיה כענין זמני, ומסבירים את הירידה מהארץ בסיבות משפחתיות וכלכליות ולא בהיעדר הזדהות לאומית.

יחס המוסדות הישראליים לתופעה עד לא מכבר, ניסה הממסד הישראלי להתעלם מהתופעה ואף התייחס אליה בשלילה. כך למשל, אסרה מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית להעסיק את היורדים כמורים מקומיים. זאת, אף שחלק גדול מהעובדים המקומיים של נציגות הסוכנות היהודית במוסקבה (למשל המאבטחים והרוב המכריע של עובדי הגזברות) השתייכו לאותה קבוצה. בשנתיים האחרונות שונה היחס ל"מבין ואוהד", שכן בלתי אפשרי להתנהג אחרת. המושג הפוגע "יורדים" מוחלף במושגים ניטרליים, כגון "ישראלים המתגוררים בחו"ל" או "שְׂבִיִּים". אך לא נעשית כל פעילות בקרב אוכלוסיה זו לשימור שליטתה בשפה העברית וזיקתה לישראל (מוסד החינוך היחידי במוסקבה שבו עברית הינה שפת הלימוד, הוא תלמוד תורה של חב"ד). גם פתיחת המועדון "דרכון" אינה פרי יוזמת ישראל הרשמית.

היורדים הם חלק בלתי נפרד מהגרעין האתני הקשה של יהדות חבר מדינות העמים. זיקתם לישראל, ליהדות ולשפה העברית הינה מעשית, ומהווה חלק חשוב מהווי חייהם. עצם העובדה שניסו להשתקע בישראל (וחלק מהצעירים שבהם אף נולדו בה), מלמדת על זהותם היהודית. מהנתונים הלא מלאים שיש בידינו עולה, שהגיל הממוצע של היורדים נמוך מממוצע הגיל של הגרעין האתני הקבוע של יהדות חבר מדינות העמים. יש שני תרחישים אפשריים לעתידם בחבר מדינות העמים:

1. אם התנאים ישתנו לרעה, היורדים יהיו הראשונים לעזוב את חבר מדינות העמים ולשוב לישראל.
2. אם רצף התפתחות הקהילות היהודיות ברוסיה יימשך ללא משברים, הם יהוו במרוצת הזמן חלק גדול ומשפיע מהקהילות היהודיות המקומיות.

לפיכך, יש צורך דחוף בפיתוח פרויקטים מיוחדים שיועדו לשימור הזהות הישראלית של קבוצת אוכלוסיה זו.

פרק שני: האוכלוסיה היהודית המורחבת

1. היבטים סוציאליים-דמוגרפיים של התבוללות ושל שמירה על הזהות היהודית

בעשורים שחלפו מאז מלחמת העולם השנייה הצטמצמה בהתמדה האוכלוסיה היהודית בברית המועצות ובמדינות שקמו על חורבותיה, מ-2.3 מיליון נפש בשנת 1959 עד ל-1.5 מיליון בשנת 1989 ועד ל-544,000 נפש בערך בשנת 1999. המומחים (ראה: קופובצקי, 2000; Gidwitz, 2001, 2003; Sinel'nikov, 1994; Tolts, 1999) מציינים ארבעה גורמים עיקריים לצמצום זה:

א. ילודה נמוכה; ב. אחוז גבוה של מבוגרים, וכתוצאה מכך – תמותה גבוהה; ג. הגירה; ד. התבוללות. התוצאות השליליות, הדמוגרפיות והחברתיות, של שלושת הגורמים הראשוניים ברורות, אבל כיווני ותוצאות השפעת הגורם הרביעי אינם חד-משמעיים. באופן מסורתי, המומחים לדמוגרפיה מציינים בהגדרה "התבוללות יהודית" שני תהליכים בעלי תוכן שונה:

1. אישימור הזהות היהודית אצל בני נישואי תערובת.
2. אובדן הזהות הלאומית-תרבותית בקרב היהודים האתניים, עקב התרבות בסביבה אתנית זרה.

כפי שנאמר לעיל, התרבות ההמוני של יהודי ברית המועצות בסביבה הרוסית לא הביא, בשל מספר סיבות, לאניחת הזהות היהודית, אלא לעיצוב דגם מיוחד של הזהות היהודית הסובייטית (חלק מהחוקרים מרחיקים לכת וטוענים שברפובליקות שונות של ברית המועצות, נוצרו במהלך המאה העשרים תת־עממים חדשים, דוגמת "יהודי רוסיה" [Yukhneva, 2004] ו"יהודי אוקראינה" [Petrovsky-Shtern, 2004]).

במידה משמעותית יותר, נגע תהליך ההתבוללות הפיזית והתרבותית בבני נישואי התערובת. אפשר לראות זאת בנתוני הסטטיסטיקה הסובייטית הרשמית. כך, לפי מפקדי האוכלוסין של ברית המועצות, רק שניים עד חמישה אחוזים מחברי הקבוצה הזו נרשמו כיהודים במסמכים הרשמיים (היוצאת מן הכלל הזה היתה ליטא, שם נרשמו כיהודים בסעיף הלאום קרוב לשניים עשר אחוזים מכלל בני נישואי התערובת). לדעת מרדכי אלטשולר, שעסק בנושא, בני נישואי התערובת שהיו רשומים כלא יהודים, אימצו בדרך כלל גם זהות לא יהודית (Altshuler, 1987: 236). דווקא בני נישואי התערובת שאימצו את הזהות הלא יהודית יכולים, לדעת החוקר האמריקאי צבי גיטלמן, להיחשב כמתבוללים במלוא מובן המילה, בניגוד ליהודים האתניים (צאצאים של שני הורים יהודיים), אשר התבוללותם הסופית עדיין לא התרחשה בסוף העידן הסובייטי (Gittelman, 1991: 4-5).

עם זאת, יש להביא בחשבון שרבים מבני נישואי התערובת בחרו ברישום הלא יהודי בסעיף הלאום במסמכים הרשמיים, לא כאות לבחירת זהות אלא בשל צרכי הקריירה ו"הנחות החברתית והפיזית". בתנאי האנטישמיות הסובייטית הרשמית למחצה ו"האיסורים על מקצועות", התקשו היהודים להשיג מטרות אלה. סיבות אלה גרמו גם לחלק מהיהודים האתניים להסתיר את השתייכותם הלאומית. באוקראינה הגיעו מימדי התופעה בשנות השבעים, לפי ההערכה הבלתי־רשמית של השלטונות, למספרים משמעותיים מבחינה סטטיסטית (Central State Archive of Public Associations of the Ukraine, 6-16 and Appendix 2) (את הטקסט המלא של המסמך ראה: Khanin, 2003: 246-256).

למרות זאת, יש לזכור שחלק ניכר של חברי קבוצה זו הכירו באופנים שונים בשורשיהם היהודיים, ללא קשר לרישום סעיף הלאום במסמכיהם. כתוצאה מכך, אין לשלול על הסף את טענותיהם של חוקרים אחדים, לפיהן צאצאי נישואי התערובת יכולים בתנאים מסוימים להפוך ל"ענתודה" לשימורה וחידושה של הזהות היהודית בעולם היהודי-רוסי (ראה: Ryvkina, 2005: 47-48; Militarev, 2003: 66).

ובכן, נראה ששתי קבוצות יכולות, בכוח ובפועל, ליטול חלק בחידוש החיים היהודיים המאורגנים במרחב הבת-רסובייטי, בפעילות מוסדות הקהילה – בתי ספר, מרכזי תרבות, כלי התקשורת, שרותי העזרה החברתית וכיוצא באלה.

בקבוצה הראשונה נכללים היהודים האתניים, שהם "גרעין האוכלוסיה היהודית" – הגרעין האתני. בהגדרה זו מאחדים הדמוגרפים הן את אלה שנולדו לשני הורים יהודים, הן את בני נישואי התערובת אשר הגדירו עצמם כיהודים במפקדי האוכלוסין בברית המועצות בשנת 1989 ובמדינות הבת-רסובייטיות בשנים 1999-2000. הרוב המכריע של קבוצה זו הם אלה שנולדו לשני הורים יהודיים.

בקבוצה השניה נכללת "האוכלוסיה היהודית המורחבת". המושג הוצע על ידי קבוצת חוקרים אמריקנים (ראה: Goldstein, 1992; Kosmin, et al., 1991), והוכנס לשימוש במציאות הבת-רסובייטית על ידי החוקר המוסקבאי אלכסנדר סינלניקוב (Sinelnikov, 1994).² הקטגוריה הזו כוללת, פרט ליהודים האתניים, גם את בני נישואי התערובת שהגדירו עצמם במפקדי האוכלוסין כלא יהודים, ואפילו את בני הזוג הלא יהודים של היהודים והיהודים למחצה. לפי ההערכות הקיימות, היחס שבין האוכלוסיה היהודית המורחבת ובין הגרעין האתני היה 1,5:1 בשנת 1979, 1,6:1 בשנת 1989 ו-1,8:1 בשנת 1994.

2 אספקטים תיאורטיים של המושג "האוכלוסיה היהודית המורחבת" נדונו גם ב-DellaPergola, 1993.

בהקשר זה עולות שלוש שאלות:

1. עד כמה משמעותית הקבוצה הזו?
2. הניתן לראות בה עתודה לפעילות יהודית?
3. האם גורמת הפעילות הזו לבני נישואי התערובת ולבני הזוג הלא־יהודים של יהודים לפתח סוג כלשהו של זהות יהודית או כאילו יהודית (זהות מתייחדת ודגמי התנהגות חברתית אשר ניתן לפרשם כ"בתר־התבוללות")?

לפי הנתונים הקיימים, ערב התפרקותה של ברית המועצות, הוערכה האוכלוסיה היהודית המורחבת (כאן ובהמשך מובאות הערכות לפי Tolts, 2001-2002) ב־2,170,000 נפש. 910,000 מתוכם התגוררו בפדרציה הרוסית, 660,000 באוקראינה, 155,000 בבלרוס ו־445,000 בשאר אזורי ברית המועצות. האוכלוסיה הזו הצטמצמה לקראת סוף המאה, בעיקר בשל הגירה, עד ל־1,000,030 נפש. על הדינאמיקה המספרית, הן של הגרעין האתני הן של החלק הלא יהודי והמעורב של האוכלוסיה המורחבת, משפיעים תהליכים דמוגרפיים דומים – הגירה, ריבוי טבעי שלילי (תמותה העולה על הילודה) ונישואי תערובת, אלא שתוצאות התהליכים האלה אינן זהות עבור שתי הקבוצות. התהליכים האלה פוגעים בעיקר בגרעין האתני, שהצטמצם בעשור שבין שנת 1989 ובין שנת 1999 בשני שלישים, מ־1,480,000 ל־544,000. באותה תקופה, הצטמצם המרכיב הלא יהודי והמעורב של האוכלוסיה היהודית המורחבת רק בשליש, מ־690,000 ל־486,000. קל לזהות, שהצטמצמות הקבוצה האחרונה היתה כמעט לחלוטין תוצאת ההגירה.

השפעת הריבוי הטבעי השלילי על המרכיב הלא יהודי של האוכלוסיה היהודית המורחבת לא ניכרה, מאחר ששיעור נישואי התערובת גבוה יותר בקבוצות הגיל הצעירות, שבהן הריבוי הטבעי חיובי. נישואין מסוג זה מחלישים את הגרעין האתני, ובה בעת הם מגדילים את המרכיב הלא יהודי של האוכלוסיה היהודית המורחבת, וכתוצאה מכך הם מקטינים את השפעות ההגירה והריבוי הטבעי השלילי עליה. כך קרה, שבעוד הגרעין האתני היהודי הצטמצם בשני

שליש בעשור שלאחר 1989, הצטמצמה האוכלוסיה היהודית המורחבת רק בחצי – מ-2.1 מיליון נפש עד ללמעלה ממיליון. בהתאם לכך, היה בשנת 1999 היחס שבין האוכלוסיה היהודית המורחבת ובין הגרעין האתני 1:9.1.

נכון להיום, מתגוררים בברית המועצות לשעבר קרוב לחצי מיליון אנשים שהם הגרעין האתני של האוכלוסיה היהודית. הגיל המוצע שלהם 52-56, ורובם נשואים ללא־יהודים. בני נישואי התערובת ובני הזוג הלא יהודים של יהודים ושל יהודים למחצה מהווים מספר דומה. לפיכך, חיים היום במרחב הבתר־סובייטי כמיליון בני אדם שהם פוטנציאל הן להגירה יהודית הן לפעילות קהילתית יהודית.

יש לציין, שמומחים רבים אינם מסכימים עם הגישה המינימליסטית של הדמוגרפים הישראלים. מרק קופובצקי מעריך שברוסיה לבדה, התגוררו בסוף שנות התשעים לפחות שני מיליון יהודים ובני נישואי תערובת (קופובצקי, 2002: 61-64; 45; Ryvkina, 2005), ואילו נציג הפדרציה של הקהילות היהודיות ברוסיה (FEOR) ברוך גורין (שהוא אזרח ישראלי המתגורר לסירוגין במוסקבה ובירושלים) טען, ש"לפי חישובים שונים, מתגוררים היום ברוסיה ממאתיים ושלושים אלף עד עשרה מיליון יהודים. המספר המציאותי ביותר הוא מיליון נפש" (מצוטט ב־Dempscope, 2004). גורין, איש חב"ד, מתייחס ליהודים על פי ההלכה בלבד – לכאורה מקבילה לגרעין האתני, אבל הגדרה זו אינה מתייחסת לזהות העצמית אלא למעמד ההלכתי, שלפיו גם בניס לאמהות יהודיות מאב נכרי, וגם נכדים ואף נינים לסבתא יהודיה מצד האם, נחשבים יהודים. על פי ההגדרות המקובלות על הדמוגרפים, הרוב המכריע של האנשים האלה אינם חלק מהגרעין האתני היהודי, ואכן המספר שמציין גורין גדול פי ארבעה מהמספר המקובל על הדמוגרפים – מאתיים וחמישים אלף (Tolts, 2003).

לדעת יודעי דבר בקרב ועד יהודי אוקראינה, עומד היחס בין האוכלוסיה המורחבת והגרעין האתני לא על 2:1, כפי שטוען מרק טולץ, אלא לפחות על 4:1 או אפילו 5:1 (Shulga et al., 1998; VA'AD, 2001: 14). לפיכך, אף שבמפקד האוכלוסין של אוקראינה בשנת

2001, הצהירו על עצמם כיהודים רק מעט למעלה מ־103,000 נפש, מעריכים מנהיגי יהדות אוקראינה את "הקהילה היהודית" של המדינה ב־400,000-450,000 נפש (Zissels, 2002).

אפשר לראות, שההערכות הסותרות אינן נובעות ממחלוקות בין דמוגרפים, אף לא מאינטרסים פוליטיים (אף שאלה קיימים), אלא בעיקר מתופעה מציאותית, של עיצוב סביבה חברתית-תרבותית שניתן להגדירה כמקורבת ליהודים, מעין תת-תרבות מיוחדת במינה. סוכני התופעה הם הארגונים היהודיים הזרים והמקומיים, העלייה הדרסטית במעמד הקהילה היהודית עקב שינוי המצב הפוליטי והחברתי החל מסוף העידן הסובייטי, וכן אפשרויות ההגירה הטובות יותר הפתוחות בפני אלה שמוגדרים יהודים.

ידוע שבתנאים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים של מזרח אירופה כיום, מעדיפים רבים מבני נישואי התערובת ומקרב בני הזוג הלא יהודים של יהודים להיות קשורים לקהילות יהודיות ולשירותיהן בתחומי החינוך, המידע, התרבות והרווחה (ראה: Khanin, 2002a). יתרה מזאת, כפי שעולה ממחקר קודם (Khanin, 2000b), בחלק ממדינות חבר מדינות העמים, למשל באוקראינה, קיים הבדל פרדוקסלי לכאורה בין היהודים האתניים ובין החלק המעורב של האוכלוסיה המורחבת. עת רוב הראשונים מעוניינים יותר בפרויקטים בתחום התרבות והקהילה, אחוז בני נישואי התערובת בקרב משתתפי פרויקטים המכינים להגירה (עלייה), במיוחד בערים שבהן אוכלוסיה יהודית קטנה, גבוה בהרבה מחלקם בקהילה היהודית. חוץ מזה, כמו שמציין יוסף זיסלס, המצב הבת־סובייטי "דוחף רבים מבני נישואי התערובת לחיפוש שורשיהם הלאומיים והדתיים, לא רק לצורך הגירה או לצורך קבלת עזרה, אלא גם על מנת לזכות באיון נפשי מסוים באמצעות יצירת מערכת ערכים מסורתיים מחודשת" (Zissels, 2002).

כל זה מעניק לגיטימציה נוספת לעמדת רוב המנהיגים היהודים המקומיים, אשר רואים באנשים הללו קבוצות יעד לפעילותם הקהילתית, שעל פי הנוהל הקיים, מתפרשת על כלל הציבור המוגדר

כזכאי חוק השבות על פי החוק הישראלי (דהיינו, חוץ מיהודים על פי ההלכה, גם צאצאיהם בדור השני והשלישי וגם בני הזוג הלא יהודים של כל שלוש הקבוצות הללו). לפעמים מתרחבת הפעילות הקהילתית הזו גם מעבר לגבולות הרחבים האלה (הדור הרביעי לנישואי תערובת).

באופן כזה, מצד אחד, נושאת ההשתייכות לסביבה היהודית הקהילתית-תרבותית מטען חיובי. מצד שני, כפי שעולה ממפקדי האוכלוסין שנערכו בשנים 1999-2002, השתייכות זו אינה נתפסת על ידי בני נישואי התערובת ובני הזוג הלא יהודים של יהודים כגורם ראשון במעלה בסדר עדיפויותיהם, מבחינת זהותם הלאומית.

במהלך מפקד האוכלוסין של שנת 2001 באוקראינה, הגדירו את עצמם כיהודים, כאמור, 103,000 נפש, היינו אותו גרעין אתני קשה, אשר הגדיר עצמו כיהודי גם במפקד האוכלוסין הסובייטי האחרון בשנת 1989 (ראה: National Structure of the Ukrainian Population, 1976-182, 147-150, 19: 1991). הגרעין הזה הצטמצם עקב הגירה וריבוי טבעי שלילי. בה בעת, מספר נתמכי מערכת הרווחה היהודית "חסד" באוקראינה היה, לפי הנתונים הרשמיים, 106,601 נפש באמצע שנת 2001, ועוד רבבות אנשים השתתפו בפרויקטים יהודיים אחרים – חברתיים, חינוכיים, תרבותיים והגירתיים (Zissels, 2002).
הסוציולוגית המוסקבאית ילנה נוסנקו (Nosenko, 2004) זיהתה לפחות ארבעה סוגי זהות אצל בני נישואי התערובת ברוסיה:
1. רוסית או לא יהודית; 2. בין-לאומית או אֶל-אתנית; 3. מעורבת; 4. יהודית במהותה.

הראשונים הם אלה שאף פעם לא הגדירו ולא הרגישו את עצמם יהודים, ולא התעניינו בתרבות היהודית ובמסורת ישראל. לעתים הם טוענים ש"כל דבר יהודי" זר להם. אלה מהם המגדירים את עצמם כ"מאמינים", מצהירים על שייכותם לנצרות הפרבוסלאבית. פוטנציאל ההגירה שלהם שואף לאפס.

אלה השייכים לקבוצה השניה, האֶל-אתניים, מגדירים לעתים קרובות את זהותם כ"קוסמופוליטית" או שפשוט אינם נותנים את

דעתם לנושא. גם הם, כמו נציגי הקבוצה הראשונה, גדלו בסביבת התרבות הרוסית, אבל בניגוד להם, האֵלֵאֵתֵנֵיִים אינם מכחישים את יהדותם ואף מגלים מדי פעם התעניינות כלשהי במציאות החיים היהודית. בדרך כלל, הם חוששים מגילויי אנטישמיות ומהרעת המצב הפוליטי ברוסיה, ולכן הם רואים במוצאם היהודי מעין "אופציה עתודה" על כל צרה שלא תבוא.

בקבוצה השלישית, נכללים אלה שאת זהותם אפשר להגדיר כ"חצויה" או כ"זהות מעבר". בשלבים שונים של חייהם ובמצבים שונים, הם מרגישים, לדבריהם, לפעמים רוסים לפעמים יהודים. הם גדלו בסביבה מתבוללת, ועל עיצוב זהותם משפיעים, מצד אחד, גילויי הקיצוניות הפוליטית ובמיוחד האנטישמיות, ומצד שני, המידע על תרבות עם ישראל ותולדותיו, שהם נחשפים לו כאשר הם משתתפים בפעילויות של מוסדות יהודיים, כעובדים, תלמידים, מבקרים וכיוצא באלה. סוג זה של זהות אופייני לאינטלקטואלים במדעי הרוח, המגלים עניין בשורשיהם. המאבק הפנימי מביא לעתים לפיצול בזהות האתנית וגם לאיבהירות בהתנהגות. אם כך, זהותם של בני הקבוצות השניה והשלישית היא, במובנים רבים, "מצבית", אף שהמצבים קובעי הזהות אינם זהים בשתי הקבוצות.

ולבסוף הקבוצה הרביעית – אלה הם אנשים השואפים לשוב (או שלטענתם כבר שבו) לזהות היהודית. גם הם, כמו הנשאלים מהקבוצות האחרות, התחנכו בסביבה דוברת רוסית, לא קיבלו שום חינוך יהודי מסורתי והתבוללו במידה רבה, אף שנשמר אצלם ידע כלשהו בנוגע למסורת היהודית (בעיקר בזכות קרובי משפחה ומכרים מבוגרים). בשנים האחרונות – בהשפעת גורמים כגון נגישות לספרות שעניינה רבדים שונים של תולדות עם ישראל ותרבותו, ביקורים בארץ, גילויי אנטישמיות וכיוצא באלה – חל אצלם שינוי הדרגתי של הזהות האתנית. הם שואפים להכיר את התרבות היהודית ומסורת ישראל, רבים מהם לומדים עברית ולעתים קרובות משתתפים בפעילות של גופים יהודיים שונים. חלקם מקיימים חלק ממצוות היהדות גם אם אין להם מושג ברור על משמעותן. חלק מהם שואפים להגר,

בעיקר לישראל, אבל רבים מהם טוענים שברצונם להישאר ברוסיה ולהשתתף בחיי הקהילה המקומית.

לפי נתוניה של נוסנקו, חלק מאנשי הקבוצה הראשונה רשומים כיהודים בסעיף הלאום במסמכים רשמיים, וכך גם ילדיהם בעלי תעודת זהות. יש גם מקרים של שינוי שם משפחה, שם פרטי או שם אב (של האיש עצמו או אפילו של הוריו), משמות יהודיים ללא־יהודיים. תמונה דומה ניתן לראות גם בקבוצות השניה והשלישית, אף שחלקם כן רשומים כיהודים. חלק מהנשאלים שינו את הרישום מ"רוסי" ל"יהודי", ונמצא גם מקרה אחד של שינוי שם פרטי ושם משפחה רוסיים ליהודיים.

הניתוח האיכותי שנעשה על ידי נוסנקו, אינו מאפשר להסיק מסקנות אודות משקלן באוכלוסייה של קבוצות אלה. אולם אפשר להסיק מסקנות כמותיות מסוימות על סמך נתונים עקיפים.

בדצמבר 2001 נערך על ידי צוות חוקרים בראשות פרופ' אלי לשם, בהזמנת הסוכנות היהודית, סקר בקרב תלמידי אולפנים לעברית בחבר מדינות העמים. בעוד ששמונים אחוזים מקרב היהודים על פי ההלכה הגדירו את זהותם כיהודית, רק חמישים אחוזים מבני נישואי התערובת בדור השני, וכרבע מבני נישואי התערובת בדור השלישי ומבני הזוג הלא יהודים, הגדירו את עצמם כיהודים (לשם, 2002). ואילו לפי הנתונים של נוסנקו, ונתוני כמה סקרים אחרים שנערכו בקרב בני נישואי תערובת המתכננים לעלות ארצה, התעניינות בשורשים היהודיים גבוהה ביניהם יותר מאשר בין שאר נציגי הקבוצה הזו (Nosenko, 2001: 19-21). מסקנותיו של אלי לשם תואמות גם את תוצאות סקרי האוכלוסייה היהודית במוסקבה (שם מתגוררת כמחצית מכלל יהדות רוסיה וכרבע מכלל היהדות הברית־סובייטית) שנערכו בשנת 1995 ובשנת 2004 על ידי החוקרת ריבקנה. לפי נתוניה, לשמונים ושניים אחוזים מקרב היהודים האתניים במוסקבה היתה בשנת 2004 זהות יהודית, לארבעים ותשעה אחוזים של "היהודים למחצה", ורק לעשרים אחוזים מאלה שרק אחד מארבעת הורי הוריהם היה יהודי (Ryvkina, 2005: 65, 69-70).

אם כך נראה, שלמרות המאמצים והאמצעים הרבים שהושקעו בבנין מחדש של הקהילות היהודיות במדינות הברית-סובייטיות, לא התרחשה השיבה ההמונית הצפויה לזהות היהודית. אבל האם אין זו מסקנה שטחית במקצת? האם איננו רואים שבקרוב האוכלוסיה היהודית והמתייחדת, מתרחשים תהליכי עיצוב דגמי זהות בלתי שגרתיים, שאינם מגיעים דווקא לכלל התבוללות? ומה עם תהליכים שטרם מצאו את המסגרות החומריות לביטויים? האם לא ראוי לארגונים יהודיים זרים ומקומיים, המייצגים את העולם היהודי ואת מדינת ישראל, לשנות את סדרי העדיפויות ואת שיטות העבודה, הן בין המהגרים לישראל מחבר מדינות העמים במסלול היהודי הן בין הנשארים?

2. זהות וערכים באוכלוסיה היהודית המורחבת – תוצאות מחקר סוציולוגי

כדי להשיב לשאלות אלה, יש לערוך פילוח תרבותי-זהותי פרטני יותר של האוכלוסיה היהודית המורחבת, מאשר הפילוח הפשוט למרכיבים "יהודי", "יהודי למחצה", "יהודי לרביע" ו"לא יהודי".

הסקר שערכנו בחמש ערים אֵימת את ההשערות שכבר פורסמו (Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 2000-2001; Khanin, 1998; Ryvkina, 1996, 2005), על כך שהזהות היהודית בברית המועצות לשעבר הינה קודם כל בעלת אופי אתני. הדבר תקף גם לגבי אותו חלק של יהדות חבר מדינות העמים, המורכב מצאצאי נישואי תערובת.

כך, בתשובותיהם לשאלה מה לדעתם פירושו של להיות יהודי (ראה טבלה 1), בחרו הנשאלים בשלושת המקומות הראשונים דווקא את הערכים האתניים-תרבותיים הקשורים לזהות הלאומית – הרגשת השתייכות לעם (73.5%), גאווה בתרבות היהודית (65%) וקיום המסורת, המנהגים והתרבות היהודיים (58.1%). אבל רק כרבע מהנשאלים ענו שלהיות יהודי פירושו לקיים מצוות ולבוא לבית כנסת, או לשאוף לקבל ולתת לילדים חינוך יהודי (המקום ה־10 ו־11 מבין 14 המקומות במערכת הערכים). השליטה והשימוש בשפות היהודיות, העברית והיידיש, נמצאו במקומות ה־9 וה־14 (האחרון) בסדר העדיפויות.

טבלה 1. סממני השתייכות לעם היהודי

מקום	הערכים המאפיינים	במספרים	באחוזים
1	הרגשת השתייכות לעם היהודי	249	73.5
2	גאווה בתרבות העם ומורשתו	220	64.9
3	קיום המסורת, המנהגים והתרבות היהודיים	197	58.1
4	להיוולד להורים יהודיים	145	42.8
5	עזרה לבני העם שלך	140	41.3
6	להיות פטריוט של המדינה היהודית	136	40.1
7	מאבק באנטישמיות	121	35.7
8	השתתפות בחיי הקהילה	118	34.8
9	שליטה בשפה העברית ודיבור בה	97	28.6
10	קיום מצוות, לבוא לבית כנסת	94	27.7
11	שאיפה לקבל ולתת לילדים חינוך יהודי	90	26.5
12	להיות נשוי/ה ליהודי/ה	79	23.3
13	חיים בארץ ישראל	64	18.9
14	שליטה ביידיש (יהודית-בוכרית, יהודית-קווקאזית וכו')	50	14.7

במילים אחרות, בזהותה של האוכלוסייה היהודית המורחבת, קיים פער גדול בין האופי הסמלי של הערכים האתניים-גנטיים והאתניים-תרבותיים ובין מימושם הלכה למעשה בחיי יום-יום – מצב שנותר כמעט ללא שינויים מאז העידן הסובייטי. באותו עידן, השתמרה הזהות היהודית בהעדר כמעט מוחלט של גורמי זהות חומריים, במסגרת מה שהוגדר על ידי צבי גיטלמן כ"זהות לאומית עמדתית", ש"נכפית על היהודים על ידי השלטונות" (Gittelman, 2003; Gittelman, Chervyakov) (and Shapiro, 1994). מובן שהתופעה הזאת לא היתה מלאכותית לחלוטין: היא היתה קשורה לתהליכים אובייקטיביים שהתרחשו

בקרב יהודי רוסיה עוד מסוף המאה התשע עשרה. בהיותה מחוברת לשרידי המסורת התרבותית, התמסדה התופעה הזאת בסופו של דבר, בצורת דגם הזהות היהודית הסובייטית שתואר בפרק הקודם. יש מקום לשאול, האם שרידי השפעת התופעה הזאת חזקים דיים לשמר את הזהות היהודית האתנית גם עתה, כאשר האנטישמיות הרשמית בוטלה והשלטונות אינם מגדירים ואינם כופים עוד את מסגרת הזהות הזאת.

לפי ההיגיון הפשוט, צריך החלל הריק שנוצר, להתמלא בתוכנו של היוזמות היהודיות הקהילתיות. ואכן, במקום השני בסקר, נמצאים הערכים הקשורים לפעילות הלאומית והקהילתית: עזרה לבני העם שלך (41.3%), מאבק באנטישמיות (35.7%) והשתתפות בחיי הקהילה (34.8%). שיעורים אלה קרובים יחסית לשיעור אלה שהודיעו על השתתפותם הסדירה באירועי הקהילה המקומית והגופים היהודיים הזרים. נראה שדווקא במסגרות אלה, מתפתחים תהליכים תרבותיים-זהותיים חדשים, החלים על קבוצות ממוצא אתני שונה (יהודי, מעורב ולא יהודי) בתוך האוכלוסיה היהודית המורחבת. העובדות הללו מאשרות את השערנונו, שהגרעין האתני ומרכיביה המעורבים מבחינה אתנית של האוכלוסיה היהודית המורחבת בברית המועצות לשעבר (וחלקית אף בפזורה היהודית-רוסית החדשה מחוץ לגבולותיה) נמצאים בתהליך של אינטראקציה סוציו-תרבותית מורכבת יותר מכפי שנראה קודם לכן, והגבולות האתניים-תרבותיים והזהותיים עוברים לא בין מרכיביה אלא בתוכם. ברור, למשל, שסוגי הזהות היהודית בברית המועצות לשעבר, שתוארו בפרק הקודם, אופייניים במידה זו או אחרת לא רק לגרעין האתני אלא גם לכלל האוכלוסיה היהודית המורחבת. יתרה מזאת, ניתוח פרטני יותר מראה שחיזוק דגמי הזהות היהודית המסורתיים ועיצוב הדגמים החדשים בטריטוריה הבת-רסובייטית מתרחשים במסגרת חלוקה מורכבת ודינאמית יותר בין קהלים תרבותיים-זהותיים, הן בתוך המרכיב היהודי הן בתוך המרכיב הלא יהודי של האוכלוסיה היהודית המורחבת. והגבולות הללו אינם זהים לחלוטין, לא עם דגמי הזהות

היהודית גרידא שתוארו לעיל, לא עם סוגי הזהות של בני נישואי התערובת שתוארו על ידי נוסנקו.

במהלך מחקרנו, הצלחנו לזהות לפחות ארבע קבוצות תרבותיות זהותיות כאלה, שכולן נמצאות במידה זו או אחרת בתחום השפעת הקהילה היהודית המאורגנת המקומית (במובן הרחב ביותר של מושג זה) ובתחום השפעת הפריפריה הקרובה והרחוקה שלה:

1. היהודים הכלליים: בעלי זהות כללי-יהודית הכוללת מרכיב לאומי (לאומני) חזק. שיוכם לקבוצה זו נובע מהקביעה ש"כל היהודים הם עם אחד".
2. היהודים האתניים: בעלי זהות עדתית (תת-אתנית) המגדירים את עצמם כ"יהודים רוסיים" או "יהודים אוקראיניים" וכולי. שיעור ניכר מהם טענו במהלך הסקר ש"ליהודי אוקראיני/רוסי יש יותר משותף עם האוקראינים/הרוסים מאשר עם יהודי הארצות האחרות".
3. הפוסט מודרניסטים: בעלי זהות כפולה, יהודית ולא יהודית, המגדירים את עצמם כ"רוסים/אוקראינים וכולי וגם יהודים".
4. הלא יהודים: בעלי זהות לא יהודית, שאינם מכחישים את הקשר שלהם לקהילה היהודית המאורגנת או לפריפריה הבלתי-אמצעית שלה.

טבלה 2. דעות הנשאלים על אופי היהדות

מסכים/ה עם הדעות	במספרים	באחוזים
ארץ ישראל היא המרכז הרוחני של כל עם ישראל	245	77.3
ישראל היא הארץ היחידה שבה יהודי יכול להרגיש את עצמו יהודי	135	43.7
אפשר להיות יהודי טוב גם בגולה	216	69.5
יהודי כל העולם הם עם אחד	245	79.3
ליהודי אוקראיני (רוסי) יש יותר מן המשותף עם אוקראיני (רוסי) מאשר עם יהודי הארצות האחרות	97	32.1

מטרת המחקר היתה לקבוע את המשקל הכמותי והיחסי של כל אחת מהקבוצות האלה. לכן לא שאפנו להגיע למדגם מייצג, שהוא בעייתי מבחינה מתודולוגית,³ שכן גודל האוכלוסיה היהודית בברית המועצות לשעבר והמבנה הדמוגרפי שלה לא הובהרו עדיין באופן מוחלט.⁴ מטרתנו היתה שונה: לגלות את ההבדלים המהותיים שבין הקבוצות האלה בנושאי הזהות הלאומית, סדר הערכים, ההתבוללות וגם הזהות הסוציו-תרבותית.⁵ הנתון האחרון התגלה במהלך המחקר כמשמעותי.

התבוללות והמשכיות יהודית

האופי המיוחד של הקהל היהודי הבר-סובייטי, אופיו האתני המעורב וההטרונגניות של הקריטריונים הסוציו-תרבותיים שלו, גורמים לתזוזות משמעותיות במאפיינים המזהים שלו, כולל אלה הנחשבים באופן מסורתי כסממני התבוללות.

בתנאים החדשים האלה, יש להגדיר כיהודי, קרוב לוודאי, לא רק את אלה שאחד מהוריהם או שניהם הם יהודים, אלא, כמו שסבורים פעילי החינוך היהודי, את אלה אשר ילדיהם יהודים. ובאמת, הרצון להקנות לילדים זהות יהודית הופך לגורם החשוב ביותר בזהות היהודית ולסממן המובהק ביותר לנוכחותה.

3 לפולמוס בנושא הגישה האופטימלית לבניית מדגם סוציולוגי של האוכלוסיה היהודית בברה"מ ובמרחב הבר-סובייטי, ראה: Brimm and Ryvkina, 1994; Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 2000-2001.

4 למרות זאת, המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים העיקריים של מדגמנו היו קרובים לאלה שמופיעים בהערכות של Tolts (2004; 2003: 174). הגברים היו 49.1%, הנשים 50.9%. התפלגות לפי גיל: מתחת ל-18 – 7.8%, 19-25 – 14.4%, 26-40 – 22.2%, 41-55 – 24%, ולמעלה מ-55 – 31.5%. התפלגות לפי השכלה – תיכונית, תיכונית מקצועית וגבוהה – לפי הסדר הזה – 17.1, 18.4 ו-64.5 אחוזים.

5 אם נשתמש בשיטות של לשם וריבקינה להערכת היחס המספרי שבין בעלי גרסה זו או אחרת של זהות יהודית יציבה, ובין בעלי זהות בלתי יציבה בקרב "זכאי חוק השבות" (הקהילה היהודית במובן הכי רחב שאפשר), נגיע גם במדגמנו ליחס של 60 ל-40 – קרוב מאוד לתמונה הכללית. אלא שהאופי המוגבל והספציפי של מדגמנו מאפשר להסיק מסקנות איכותיות, אבל מחייב להימנע מהכללות כמותיות כלשהן.

בגישה לנושא זה, התגלו באופן הברור ביותר ההבדלים שבין ארבע קבוצות הנשאלים בסקר שלנו. כך, על השאלה "האם חשוב לך שילדיך ונכדיך יהיו יהודים?" (ראה טבלה 3), השיבו בחיוב למעלה מ-80% מהיהודים הכלליים, כמעט שני שליש מהיהודים האתניים, קרוב לשליש מבעלי הזהות הפוסט-מודרניסטית (יהודית-לא יהודית) ולמעשה אף לא אחד מהלא יהודים המשתתפים במידה זו או אחרת בחיי הקהילה היהודית. בהתאם לכך, העדר ההכרה בחשיבות היותם של הילדים והנכדים יהודים, נמצא ביחס הפוך לאינטנסיביות של הזהות היהודית. כאלה היו רק 2% בקרב "היהודים הכלליים" ו-50% בקרב בעלי הזהות הלא יהודית. המחצית השניה של הקבוצה האחרונה התקשתה לענות על השאלה הזו. ככל הנראה, הם הפגינו בכך את השאיפה המנוגדת לעצמה, לשמר את הזהות האתנית הלא יהודית ובה בעת להיות חלק מהקהילה היהודית המאורגנת.

טבלה 3. סיבות השתייכותם של הילדים ליהדות

הדעה	כן	לא	לא יודע	סה"כ
מרגיש כיהודי	82,0%	2,0%	16,0%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני	57,6%	10,8%	31,6%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	29,3%	25,9%	44,8%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	0,0%	50,0%	50,0%	100,0%
סה"כ	N=190	N=37	N=95	N=322
	59,0%	11,5%	29,5%	100,0%
מתאם פירסון: $df = 6$ ערך = 59,200 מובהקות = $p < 0.001$				

אופייני מאוד, שהקבוצה היחידה אשר רובה היחסי (45%) התקשה להשיב על השאלה בדבר חשיבות השתייכות ילדיהם ונכדיהם ליהדות, היתה קבוצת בעלי הזהות הכפולה (יהודית ואחרת). עבור נציגי הקבוצה הזו, הרואים עצמם שייכים לשני לאומים ולתרבויותיהם, נראית התגובה הזאת כטבעית.

מעניין יותר מצב היהודים האתניים (רוסיים או אוקראיניים): כמעט שליש מהם התקשו להשיב על השאלה הזו. עובדה זו מדגישה את מורכבות הדילמה העומדת דווקא בפני הקבוצה הזו, בשאלת ההתערות האמיתית באומות הבת־ר־סובייטיות המקומיות מתוך שמירת זהותם האתנית־תרבותית היהודית. ככל הנראה, לקבוצה תרבותית־זהותית זו משתייכים חלקים מהאליטות היהודיות הבת־ר־סובייטיות, המתייחסים לקהילות היהודיות המקומיות לא כאל קהילות לאומיות אלא כאל קהילות תרבותיות בלבד (את הגישה הזו ביטא למשל, באופן חד־משמעי, יושב הראש של מועצת יהודי אוקראינה, איליה לווטס, שהכריז ש"באוקראינה אין יהודים, אך ישנם אוקראינים ממוצא יהודי" (ציטוט מתוך Khanin, 2000a)).

התבוללות והסביבה החברתית

ברור שאחד הגורמים החשובים ביותר לחיזוק הזהות היהודית בדור היהודים הנוכחי והבא, ולתרבות אנשים ממוצא מעורב ולא יהודי בקהילה זו, הוא השפעת הסביבה הסוציו־תרבותית: משפחה, ידידים, מכרים וכיוצא באלה.

במהלך מחקרנו התברר, שקשר, אפילו חלקי, לפעילותה של הקהילה היהודית, מגביר באופן ניכר ביותר את הסיכויים לכך שהמרכיב היהודי יהיה המרכזי בחוג החברתי. כך (ראה טבלה 4), שלושים אחוזים מהנשאלים הודיעו שהרוב המכריע של ידידיהם הם יהודים, פי שלושה מאלה שידידיהם בעיקר לא יהודים. בה בעת, ששים אחוזים מהנשאלים השיבו שבין ידידיהם מיוצגים יהודים ולא יהודים במידה שווה.

אגב, ההבדלים בין הקבוצות התגלו במקרה זה כמשמעותיים מאוד. כך, שיעור המשיבים שרוב ידידיהם יהודים, היה גבוה פי שניים בקרב היהודים הכלליים משיעורם בקרב כלל הנשאלים. ואילו בין היהודים האתניים והפוסט־מודרניסטים, השיעור היה נמוך כדי 1.5 ו־3 בהתאמה מהממוצע במדגם. כלומר, ככל שזהותם הלאומית־יהודית של הנשאלים קשורה יותר למרכיב עדתי או פוסט־מודרני, הם נוטים יותר לחוג חברתי לא יהודי או מעורב.

טבלה 4. תחושת הלאום של חברים קרובים

הדעה	מרביתם יהודים	מרביתם אינם יהודים	חלקם יהודים וחלקם אינם יהודים	סה"כ
מרגיש כיהודי	59,0%	7,0%	34,0%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/ אוקראיני	21,6%	9,3%	69,1%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	10,0%	13,3%	76,7%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
סה"כ	N=100 30,5%	N=30 9,1%	N=198 60,4%	N=328 100,0%
מתאם פירסון: $df = 6$ ערך = 60,934 מובהקות = $p < 0.001$				

בספרות המדעית העכשווית אין עדיין תשובה חד-משמעית לשאלה החשובה ביותר בנושא הנדון: באיזו מידה משפיעה זהותו של יחיד על בחירת חוג ידידיו ומכריו, ובאיזו מידה משפיע החוג הזה על עיצוב הזהות התואמת לו?

רוב האתנופסיכולוגים שחקרו את יהדות ברית המועצות ואת היהדות הברית-סובייטית, מקבלים את רעיון ההשפעה ההדדית של שני גורמים אלה (Sobkin and Grachova, 1998). נראה שמוסדות יהודיים – מועדוני נוער, מרכזים קהילתיים, מוסדות חינוך וכולי – הם סביבה יעילה דיה לקביעת החוג החברתי של היחיד, ללא קשר לזהותו ההתחלתית.

מסקנה זו מסתמכת על תשובות הנשאלים המייצגים במדגמנו את המרכיב הלא יהודי של האוכלוסיה היהודית המורחבת: אף שאיש מהם לא השיב שרוב ידידיו יהודים, איש מהם לא טען שקשריו החברתיים מוגבלים לאנשים ממוצא לא יהודי. במילים אחרות, הסביבה שבה הם מקיימים את עיקר הקשרים החברתיים שלהם

היא הציבור היהודי הקהילתי, שבה מיוצגים בשיעור דומה אנשים ממוצא יהודי וממוצא לא יהודי. מצב זה, בתורו, אמור לעצב את הרקע החברתי-זהותי, שאת השפעתו ואת גורמי יציבותו יש עדיין לזהות ולהגדיר.

המרכיב החשוב של רקע זה, מזווית הראייה של המאבק בהתבוללות, הוא חיזוקו של שוק הנישואין בתוך הציבור היהודי ועיצוב עמדות מתאימות בנוגע לבחירת בני/בנות זוג לנישואין. אלא שכאן קיימת בעיה יסודית;

מחקרנו מראה, שאף שארבעים אחוזים מהנשאלים (יהודים ובני נישואי תערובת) השיבו שלדעתם "יהודי הוא מי שנולד להורים יהודים" (מקום רביעי בטבלה 1), רק עשרים ושלושה אחוזים, היינו מחצית מהם, חשבו שראוי גם להתחתן עם יהודי/ה (מקום שני עשר). להתפלגות הזו נודעת לכאורה משמעות רק ברמת השקפות הנשאלים אודות המצב הדמוגרפי האובייקטיבי, כאשר קרוב למחצית זכאי חוק השבות הם יהודים אתניים שרובם הגדול נולדו לשני הורים יהודים. אלא שמאז העשורים האחרונים של המאה העשרים, בין שבעים וארבעה לשמונים ושניים אחוזים מהם התחתנו עם לא יהודים (Derzhkomstat, 1997; Tolts, 1997, 2004), ולדעת חוקרים רבים, גורמים אלה מעידים על התבוללות נמשכת של היהדות הברית-סובייטית.

בעלי ההשקפה הפסימית על תהליכים אלה, שבים ומדגישים את המגמה השלטת בשנים האחרונות: שוויון נפש של רוב היהודים במרחב הברית-סובייטי ביחס למוצאם האתני של בני/בנות הזוג שלהם/הן (ראה, למשל, 95 Sinel'nikov, 1994; Ryvkina, 2005).

אבל מחקרים אחרים מצביעים על כך שהמצב אינו כה חד-משמעי. כך, מנתוני סקר של תשע קבוצות אתניות באוקראינה, שנערך בשנת 1993 על ידי קבוצת חוקרים מהמכון לסוציולוגיה בקייב, עולה, שהיהודים העדיפו מוצא אתני משותף כאמת מידה לבחירת בני/בנות זוג בשיעור כפול מהממוצע במדגם (מתוך שלוש עשרה אמות מידה, היהודים הציבו אמת מידה זו במקום השלישי אחרי אהבה והשקפות ואינטרסים משותפים [ISNASU, 1993]).

גם ממחקרם של גיטלמן, צ'רביאקוב ושפירא ברוסיה ואוקראינה עולה, שהיהודים שנולדו לשני הורים יהודיים (80% מהמדגם שלהם בשנת 1997), נטו הרבה פחות לבחירת בן/בת זוג ממוצא לא יהודי או מעורב מאשר יהודים מעורבים. על סמך זאת, הגיעו החוקרים למסקנות פסימיות על "העלמותם המהירה של יהודים שנולדו לשני הורים יהודיים" ועל "עלייה אקספוננטית במספר נישואי תערובת בקרב היהודים המעורבים מבחינה אתנית". מצד שני, זוהתה באותו מחקר קבוצה ניכרת של נשאלים שזהותם הלאומית אינה מורשת (האנשים הללו הגדירו עצמם כיהודים, למרות ששני הוריהם לא הגדירו עצמם ככאלה (Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 2000-2001: 74). במובן כלשהו, מחזקת מסקנה זו את עמדת המומחים, המדגישים את המגמה החיובית של חיפוש בני/בנות זוג על ידי בני נישואי תערובת בתוך האוכלוסיה היהודית המורחבת ולא מחוצה לה. נישואין כאלה הם מעורבים מבחינה פורמלית דמוגרפית, אבל לדעת החוקרים, אין הם מחלישים עוד את הזהות היהודית (Satanovsky, 2002).

האם תואמות מסקנות אלו, המנוגדות בפני עצמן, את הנתונים האובייקטיביים אודות השיעור הגבוה של נישואי תערובת? ככל הנראה, התשובה אינה מצויה במאפיינים משותפים לכלל האוכלוסיה היהודית המורחבת בנושא זה, ואף לא בהבדלים שבין הגרעין האתני של האוכלוסיה היהודית לשאר קבוצות זכאי חוק השבות, אלא בהפרדה לקבוצות תרבותיות-זהותיות שהגדרנו.

כמו רוב הפרמטרים, היחס השלילי כלפי נישואי תערובת נמצא ביחס ישיר לדירוג הזהות היהודית, ואילו האדישות כלפי נישואי תערובת עומדת ביחס הפוך כלפיו (ראה טבלה 5). היהודים הכלליים ("מרגיש כיהודי") היו לקבוצה היחידה, שבקרבה נמצא גרעין בעל משקל ניכר של מצדדים חד-משמעית בנישואין חד-אתניים (40%). שיעור כמעט זהה בקבוצה זו (44%) השיב, שלדעתו נישואין חד-אתניים הם דרישה רצויה אם כי לא עקרונית. שיעור המצדדים בנישואי תערובת או אדישים כלפיהם בקבוצה זו היה נמוך. בקרב היהודים האתניים ("מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני"), שהאקס-פטריוטיות של היהודים

הלאומיים זרה לתודעתם, הרוב המכריע מצדד במפתיע בעמדה לפיה "רצוי שהיהודים והיהודיות יתחתנו עם בני/בנות עמם, אבל אין זה עקרוני". נראה שדווקא האופציה הזו מציגה את השילוב האידיאלי, שבין פטריוטיות אתנית יהודית ובין נאמנות חברתית ופוליטית כלפי החברה הקולטת ("אינטגרציה ללא תרבות").

טבלה 5. גישה כלפי נישואי תערובת

הדעה	חיובית	שלילית	לא משנה	זה רצוי, אבל לא באמת חשוב	סה"כ
מרגיש כיהודי	6,0%	40,0%	10,0%	44,0%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני	14,9%	10,6%	19,9%	54,7%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	43,3%	5,0%	28,3%	23,3%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	33,3%	0,0%	66,7%	0,0%	100,0%
סה"כ	N=58 17,7%	N=60 18,3%	N=63 19,3%	N=146 44,6%	N=327 100,0%
מתאם פירסון $df = 9$ ערך $= 95,732$ מובהקות $= p < 0.001$					

רמת התבוללות גבוהה נמצאה בקרב בעלי המודעות האתנו-לאומית (מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת). שיעור התומכים מטעמים אידיאולוגיים בנישואי תערובת (43%) היה גבוה משיעורם בכל קבוצה אחרת, והיה גבוה פי תשעה מהמתנגדים לנישואי תערובת בקבוצה זו, פי שניים מאלה הרואים בנישואי תערובת דבר רצוי, ופי אחד וחצי מהאדישים לנושא. התוצאות בקבוצת הזכאים בעלי הזהות הלא יהודית, היו צפויות למדי: שני שלישים מהם אדישים לנישואי תערובת. עניין רב יותר מעורר הממצא, ששליש מן הנשאלים נציגי

קבוצה זו תומכים בנישואי תערובת, ומפגינים בכך את נטיית ההטמעה באוכלוסיה היהודית המורחבת.

אין לשכוח אפוא, כי להשפעת המשפחה נודעת משמעות מכרעת לתמורה השלילית או החיובית בזהות היהודית. בנושא זה, מסכימים רוב החוקרים עם מסקנותיהם של גיטלמן, צ'רביאקוב ושפירא: בקבוצת הגיל המבוגרת, "רגשות יהודיים חיוביים" קשורים לאוירת החינוך במשפחה, ולעומת זאת בקרב בני הנוער, משמעותה של משפחה כגורם המעצב את המודעות היהודית הולכת ומצטמצמת.

רוב הנשאלים (44.6%) בחרו באופציה "רצוי כי יהודים ויהודיות יתחתנו עם נציגי הלאום שלהם, אך אין זה דבר עקרוני", ואפשר לראות בכך פתח לתמורה חיובית. האם תהיה הקהילה הבת-ר־סובייטית מסוגלת להשתמש בפוטנציאל הזה? זוהי שאלה של מדיניות חברתית נבונה, והחובה לנהל אותה מוטלת על ארגוני חוץ ופנים יהודיים.⁶

דת, התבוללות וזהות

מקובל לחשוב, כי שמירה או אי-שמירה על המסורת היהודית הדתית, נסיגה מהדת ו/או הליכה בעקבות פולחנים אחרים – כל אלה הם מסמנים חיצוניים של תהליכי המשכיות אתנורת-רבותית ושל תהליכי תרבות או התבוללות (Arnold, 1994; Charmé, 2000; Ibry, 1999;). אולם במצב הסובייטי והבת-ר־סובייטי, תמונה זו שונה במידה ניכרת.

כידוע, התנכלו השלטונות, במשך כמעט כל העידן הסובייטי, לפולחן הדתי, והגבילו מאוד את פעילותם של מוסדות דתיים. בתמורה, הוצעה לחברה הסובייטית "דת אזרחית" בדמות האידיאולוגיה הקומוניסטית, "זהות סובייטית חדשה" ו"האינטרנציונליזם הסוציאליסטי" (זאת במקביל להתפתחות "לאומים סובייטיים סוציאליסטיים"). היהדות, שנתפסה בעיני השלטונות כ"מעוז הלאומנות היהודית הבורגנית",

הותקפה קשה יותר מכל הדתות האחרות; בתי כנסת ומוסדות תרבות וחינוך יהודיים היו לעיתים מטרות לרדיפות קשות. בסופו של דבר, התחזקה בברית המועצות זהות יהודית חילונית (ראה פרק ראשון) בתנאי דיכוי מלאים של כל גילוי חיצוני. הזהות הזו היתה נוחה לשלטון, אך היא היתה לסמל אתני נטול משמעות עכשווית, תלוש כמעט לחלוטין משורשי המסורת התרבותית והדתית של היהודים (ראה: צ'לנוב, Chervyakov, Gittelman and Shapiro, 2002; Khanin, 1998).⁷

כמו כן, אף שבתנאי חיזוק המודעות האתנית החילונית, נתפסה הזהות היהודית כמנוגדת לזהויות אתניות אחרות, לא כך היו הדברים בנוגע לניגוד "יהדות/נצרות". אף ששאר מרכיבי המסורת ראו את ה"משומדים" באורח שלילי, לא סילקה אותם דעת הקהל – היהודית והלא יהודית – מהסביבה היהודית. יתרה מזאת, אינטלקטואלים יהודים רבים ממתנגדי האידיאולוגיה הקומוניסטית, מצאו בנצרות אידיאולוגיה תחליפית, שסייעה להם ב"חיפוש אחר שורשים ורוחניות", וטקסטים נוצריים היו, באורח פרדוקסלי, למקור ידע ראשוני אודות היהדות, עבור צעירים אחדים תושבי מרכזי התרבות והתעשייה הגדולים (זאנמונץ, 2004).

אחרי התפוררות ברית המועצות, נעשתה התמונה מורכבת בעקבות:

- תחיית עשרות ארגונים דתיים בלתי פורמליים (החל בחב"ד ומתנגדי החסידות וכלה בציונים דתיים), על רקע התעצמות הלאומיות בעקבות ניצחון מדינת ישראל במלחמת ששת הימים;

7 במחקרים שערכנו במזרח אוקראינה ב־1991, 1992, 1993 וב־1994 מצאנו, כי לשיקולים דתיים ותרבותיים יש משקל זהה בהחלטה לעלות לישראל. אפשר להסיק מכך, שהמרווינים לא הפרידו בין הסמלים במערכת הערכים הלאומיים־אתניים. יש לציין כי בשנת 1994, שיעור המשיבים שראו בשיקול הדתי גורם חשוב בהחלטה לעלות לישראל, היה גדול פי שלושה משיעור אלה שהגדירו עצמם כאנשים דתיים (35% ר־12% בהתאמה) (Khanin, 1998).

- אימוץ תבניות חדשות של זהות יהודית דתית בסוף העידן הסובייטי ובמשך העידן הבת־סובייטי;
- הצטרפות מאות אלפי אנשים בעלי לאום מעורב, ובהם כאלה שהם חסרי מקורות יהודיים, לעבודה קהילתית "יהודית" מאורגנת (בכללה עלייה לישראל). מאנשים אלה לא נדרשה כלל התרחקות ממודעותם הלאומית, התרבותית והדתית;
- הפצת עמדות פוסט־מודרניות, המעניקות לגיטימציה לזהות אתנורתרבותית ודתית שונה בחברה הבת־סובייטית.

בנושא זה, יש חילוקי דעות עמוקים בין החוקרים. ר. ריבקינה, שממחיקה על דתיותם של יהודי מוסקבה כבר ציטטנו, מצאה כי בין השנים 1995-2004, שיעור אלה שהגדירו עצמם כדתיים צמח פי שלושה מ־20% ל־59%. בשנת 1995, שיעור הנוטים לנצרות הפרבוסלאבית היה גדול פי אחת וחצי מהנוטים ליהדות, וב־2004 התהפך היחס – 35% הזדהו כמאמינים ביהדות, 24% בפרבוסלאביות ו־38% לא שייכו עצמם לשום דת (Ryvkina, 2005: 117-121). מצד שני, א. סינלניקוב, מומחה באתנו־דמוגרפיה ממוסקבה, שחקר את ההשתייכות הדתית של תושבי מוסקבה, מצא שמקרב כרבע מיהודי מוסקבה שהשיבו שהם דתיים, חצי אמרו שהם נוצרים וחצי שהם יהודים. כל המרואיינים היהודים האחרים הגדירו את עצמם כ"אתאיסטים, כמאמיני דתות אחרות או כמי שאינם מאמינים בכל דת שהיא"⁸. מכל מקום, שני הסוציולוגים מסכימים שהנתונים מעידים על "הטמעתם של היהודים בתרבות הרוסית".

התוצאות שהתקבלו במהלך מחקרנו, קרובות יותר לנתונים של סינלניקוב. על השאלה "האם אתה רואה את עצמך כאדם דתי?", השיבו בחיוב 23%, 46.5% השיבו בשלילה וקצת יותר מ־30% התקשו

8 נטיה זאת השתמרה במידת מה גם בתקופה הבת־סובייטית. בוריס ברוזובסקי, שהיה סגן מזכיר הביטחון של רוסיה ומקורב ל"משפחת" ילצין, ודמיטרי טבצ'ניק, שהיה ראש האדמיניסטרציה של נשיא אוקראינה, נטבלו על פי הנוהג הפרבוסלאבי, ודעת הציבור המשיכה לראותם כיהודים, עם כל הנובע מכך.

להשיב. למעשה, במחקר זה לא התעניינו ברמת דתיותה של הקהילה היהודית, אלא ביקשנו לאתר מסמן שיבדיל בין התבוללות לתרבות, היינו מסמן של אובדן או שמירה על הזהות הלאומית. תשובה לשאלה זו היתה מאפשרת, בין היתר, להבין את המרכיב הדתי של ה"אתניות הסמלית".

לכן ניסחנו שאלה אחרת: "איזו דת (בלא קשר לרמת הדתיות) נתפסת בעיני המרואיינים כדת שלהם?" (ראה טבלה 6). בסופו של דבר, כ־60% בחרו ביהדות, מעל 25% בחרו בנצרות או ביהדות ונצרות גם יחד, ואילו 14.5% (כפי שנראה, שליש משיעור ה"לא דתיים") הכריזו על עצמם כאתאיסטים. רוב המרואיינים היו מודעים להשתייכותם לקבוצה היהודית, במובן זה או אחר, אבל גם בשאלה זו ניכרו הבדלים משמעותיים בין הקבוצות האתניות-זהותיות.

טבלה 6. השתייכות דתית

הדעה	יהדות	נצרות	יהדות ונצרות	אחר	אתאיסט	סה"כ
מרגיש כיהודי	84,5%	1,9%	6,8%	1,0%	5,8%	100,0%
מרגיש כיהודי רוס/אוקראיני	55,7%	3,2%	28,5%	0,0%	12,7%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	32,8%	6,9%	29,3%	0,0%	31,0%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	0,0%	50,0%	0,0%	0,0%	50,0%	100,0%
סה"כ	N=194	N=14	N=69	N=1	N=47	N=325
	59,7%	4,3%	21,2%	0,3%	14,5%	100,0%
מתאם פירסון: df = 12 ערך = 94,599 מובהקות = p<0.001						

מעל 80% מהיהודים הכלליים ("מרגיש כיהודי") ומעל 55% מהיהודים האתניים ("מרגיש כיהודי רוס/אוקראיני") תפסו את עצמם כיהודים.

בין המרואיינים הפוסט-מודרניים ("מרגיש כיהודי ושייך לאומה אחרת"), רק שליש ראו עצמם יהודים. מצד שני, בין נציגי קבוצה זו, שמרגישים את עצמם יהודים ושייכים גם ללאום אחר, נרשם השיעור הגבוה ביותר של הרואים עצמם יהודים וגם נוצרים, הן מבחינה דתית הן מבחינה תרבותית.

גם בין היהודים הרוסים/אוקראינים, נרשם שיעור גבוה (28.5%) של המחלקים את זהותם בין התרבות היהודית לפרבוסלאבית. הלא יהודים המשתתפים בפעילויות הקהילות היהודיות, ראו את השאלה כדתית בלבד, ולכן הם התחלקו שווה בשווה בין נוצרים לאתאיסטים. חלקם של הרואים עצמם כנוצרים או אתאיסטים בקטגוריות האחרות, נמצא ביחס הפוך למידת יציבות המודעות היהודית.

במה בדיוק מתבטאת הזהות הדתית-תרבותית הזאת? ככל הנראה, בעיקר בהשתתפות בטקסים דתיים, היינו בצד הטקסי-חברתי של החיים הדתיים. כדי לברר את מידת קיום המצוות בפרטיות, שאלנו את המרואיינים האם הם צמים ביום הכיפורים (ראה טבלה 7). לא במפתיע, השיבו בחיוב מעל 62% מאלה הרואים את עצמם יהודים בלבד. בקטגוריות הבאות היה שיעור נמוך בהרבה, ולא נמצאו לא יהודים הצמים ביום הכיפורים. זהותם הקהילתית של הלא יהודים נעדרת כמעט לחלוטין מרכיב דתי.

טבלה 7. צמים ביום כיפור

הדעה	כן	לא	סה"כ
מרגיש כיהודי	62,4%	37,6%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני	23,0%	77,0%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	21,1%	78,9%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	0,0%	100,0%	100,0%
סה"כ	N=112 34,5%	N=213 65,5%	N=325 100,0%
מתאם פירסון: $df = 3$ ערך = 51,934 מובהקות = $p < 0.001$			

ראוי לציין, כי שיעור הצמים ביום הכיפורים מקרב כלל המדגם, גדול פי אחד וחצי משיעור אלה שהגדירו את עצמם "דתיים". ככל הנראה, מקיימים מצווה זו גם אלה שאינם בטוחים בדתיותם; 23% מהיהודים האתניים ("מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני") ו-21% מנושאי הזהות הכפולה דיווחו שהם צמים ביום הכיפורים.

הדברים סותרים את המסקנה של ר. ריבקנה, שלפיה בעלי זהות כפולה ("דו־לאומיים" על פי הגדרתה) – המרגישים עצמם יהודים ושייכים לאומה אחרת – מהווים עתודה לא ליהדות אלא לפרבוסלאביות (Ryvkina, 2005). הנתונים שבידינו מצביעים על כך, שלמרכיב הדתי נודעת חשיבות לא מעטה, ואולי אף גוברת, לכלל הזהות היהודית הלאומית־קהילתית. האם זו תוצאת האווירה החברתית־פוליטית הידידותית, המסייעת לעורר את המסורת היהודית הרדומה ("לִטְנִיטִי"), או תוצאת פעילותם של ארגוני חוץ יהודיים דתיים? אנחנו סבורים שהגורם הראשון משפיע בעיקר על דור המבוגרים, ואילו הארגונים היהודיים משפיעים בעיקר על הדור הצעיר ועל דור הביניים.

תשובות לשאלות אלה נוכל לקבל ממחקרים מרובי משתתפים. אולם כבר עתה ברור, שלפחות שלוש תבניות של יחס לדת מתחרות זו בזו, מתוך שיתוף בין היהודים במתחם הבתר־סובייטי. התבנית הראשונה מציגה היבט קלאסי (ניארמסורתי) של היהדות, כאיחוד אתנוראמוני או אמוני־קהילתי. בהתאם לכך, היהדות כדת הופכת להיות גרעין הזהות היהודית, והחברים במוסדותיה אינם יכולים להיות אתאיסטים, ועל אחת כמה וכמה מאמיני דתות אחרות. התבנית השנייה נובעת ממושג חילוני שעוצב בתקופה הסובייטית; היהודים נתפסים כקבוצה לאומית אתנורמעמדית. בתבנית זו, לדת היהודית נודע בעיקר תפקיד סמלי, אתני־פואיטיבי, אך אין לה משמעות בחיי היומיום. הדבר גורם אמנם לרגשות שליליים של מאמיני דתות אחרות, אך אין הוא מדיר אותם אֶפְרִיורי מתוך הקהילה היהודית, במובן הרחב של המלה.

התבנית השלישית, הפוסט־מודרנית, רואה בחיוב רב־תרבותיות, אתניות מעורבת ודתיות מגוונת, ובמובן מסוים אף רואה בהם מרכיבים רצויים של החיים היהודיים, בכלל זה חיי הקהילה. כל התבניות הללו והמגמות התואמות אותן, יכולות לתרום הן לתהליכי הגיבוש האתני הן לתהליכי התבוללות היהודים הבתר־סובייטיים.

אקטיביזם קהילתי וזהות

כאמור, מבחינות רבות, מימוש התהליכים והמגמות הללו יהיה תלוי בפעילות המוסדות היהודיים הקהילתיים, וביכולתם לגייס את המרץ החברתי של הקבוצות השונות באוכלוסייה היהודית המורחבת. הפעילות היהודית הקהילתית בחבר מדינות העמים כוללת לרוב את התחומים הבאים (לפרטים נוספים ראה: Chernin, 2002; Khanin, 2002d; Satanovsky, 2002; Zissels, 2002):

- חינוך: לגיל הרך ובבתי הספר, חינוך בלתי פורמלי ועצמאי וכן פעילות אקדמית חינוכית.
- רווחה: מרכזי ה"חסד" הנתמכים על ידי הגוינט (JDC), שירותי רווחה של ארגונים זרים אחרים וכן של ארגוני הגג המקומיים.
- פעילות דתית ותרבותית: בתי כנסת, אגודות לתרבות היהודית, כלי תקשורת יהודיים וכיוצא באלה.
- פעילות פוליטית: קשורה לשתדלנות לטובת האינטרסים היהודיים ברמת השלטון ודעת הקהל, למאבק באנטישמיות, להתמודדות מול ארגוני מיסיון, להשתתפות בפעילותם של הגופים היהודיים הבינלאומיים, לפרויקטים העוסקים בסובלנות בין־אתנית ובין־דתית וכדומה.
- תמיכה בעלייה והזדהות עם מדינת ישראל.

מידת השתתפות האוכלוסייה היהודית המורחבת, הן הגרעין האתני הן הנספחים לו, בפעילויות קהילתיות וציבוריות, נתונה עדיין במחלוקת. לפי בטסי גידוויץ, שעקבה משך שנים רבות אחר תחיית החיים היהודיים

המאורגנים בכמה ערים בחבר מדינות העמים, "הדעה הרווחת היא שרק בין עשרה לעשרים אחוזים מכלל היהודים הבת-רסובייטיים משתתפים בפעילות יהודית כלשהי" (Gidwitz 1999: 15-16). אבל הרבה תלוי בהבנת המושג "פעילות יהודית" עצמו.

לדעת רוב המומחים, יש להפריד בין חברות פורמלית בגופים יהודיים מקומיים ובסניפי גופים יהודיים זרים, ובין מה שניתן להגדיר כ"תחום ההשפעה" של הגופים הללו. כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית משתתפים בפעילות יהודית במובנה הרחב, במרכזים כגון מוסקבה וסנט פטרבורג ברוסיה או קייב, דנייפרופטרובסק ואודסה באוקראינה. בקהילות בינוניות מגיע שיעור המשתתפים ב"חיים היהודיים" לשלושים ואף לארבעים אחוזים. בקהילות קטנות, השיעור גבוה לעיתים אף יותר. יש לציין, שהיחס בין שני סוגי המשתתפים ב"חיים היהודיים" (חברים פורמליים ואלו שבתחום ההשפעה) השתנה לאורך הזמן.

בנוגע להשתתפות פחברים פורמליים בארגונים היהודיים, הן בערים בעלות אוכלוסיה יהודית ניכרת הן בקהילות הקטנות, רוב המומחים שותפים להערכה שמדובר בחמישה עד עשרה אחוזים (ראה Khanin, 2002a). לדוגמה, לפי נתוני סקר האוכלוסיה היהודית במוסקבה, מינסק וקייב, שנערך בשנת 1992 על ידי ר. בָּרִים ור. ריבקינה, שיעור הפעילים בארגונים יהודיים לא עלה על תשעה אחוזים. בה בעת, קרוב לשליש מהנשאלים השתתפו השתתפות כלשהי בפעילות יהודית (Brimm, 1994: 27). שיעורים דומים התקבלו במפקד האוכלוסיה היהודית של מוסקבה, סנט פטרבורג ויקטרינבורג, שנערך ב-1992-1993 על ידי צבי גיטלמן, ולדימיר צ'רביאקוב וולדימיר שפירא (Chervyakov, Gittelman and Shapiro, 1997: 286). המחקר האחרון, שנערך על ידי אותו צוות רוסי-אמריקאי בשנים 1997-1998, באותן שלוש ערים רוסיות ובחמש ערים באוקראינה, הצביע על ירידה במעורבות בענייני הקהילה היהודית.

נ. צ'ורילוב, שחקר את הנושא בקייב במחצית הראשונה של שנות התשעים, מצא שרק קרוב ל-5.5% מהנשאלים ראו את עצמם

כחברים בארגון יהודי זה או אחר (תרבותי, דתי או פוליטי), ועוד כששה אחוזים מהנשאלים השתתפו בתדירות זו או אחרת בפעילותם (Churilov, 1993 :2). בעיר ניקופול, שבה פועלים כמה גופים יהודיים (נציגות הסוכנות היהודית, סניף מרכז התרבות הישראלי שמרכזו בדנייפרופטרובסק, אגודת הרווחה, בית ספר של יום א', אגודה לתרבות יהודית ועוד), נמצאו בתחום השפעתם בין שבעה לעשרה אחוזים מהיהודים ובני משפחותיהם, שמספרם מוערך על פי חוק השבות הישראלי ב־6000-8000 נפש. בעיר קרמנצ'וק, שבה נודעת למוסדות הקהילה יוקרה מסוימת, משתתפים בפעילות כעשרים אחוזים מהאוכלוסייה היהודית המקומית בת חמשת אלפים נפש (Khanin, 2002d). נתון זה תואם את הערכת יושב ראש ועד יהודי אוקראינה, יוסף זיסלס, לפיה מעורבים בפעילות הקהילתית כ־20-30 אחוזים מכלל זכאי חוק השבות (Zissels, 2002).

טבלה 8. השתתפות בפעילויות בקהילה היהודית

הדעה	כן, תמיד	לפעמים	לא משתתף	סה"כ
מרגיש כיהודי	47,5%	35,4%	17,2%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני	37,7%	48,1%	14,2%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	25,9%	46,6%	27,6%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	16,7%	50,0%	33,3%	100,0%
סה"כ	N=124 38,2%	N=143 44,0%	N=58 17,8%	N=325 100,0%
מובהקות $p < 0.05$.				

מחקרנו קבע קיום תלות ישירה בין מעורבות בפעילות יהודית קהילתית זו או אחרת להשתייכותם של הנשאלים לאחת מארבע הקבוצות התרבותיות-זהותיות שהוגדרו על ידינו (ראה טבלה 8). כמעט

מחצית ממי שמרגישים כיהודים משתתפים בפעילות כזו באופן קבוע, מחצית הנשאלים בשלוש הקבוצות האחרות השיבו שהם עושים זאת מדי פעם. שליש מהלא יהודים ורבע מהפוסט־מודרניים כלל אינם משתתפים בפעילות קהילתית.

מהמחקר עולה שמדובר בסוגי הפעילויות הבאים:

- פעילות מקצועית קבועה בגופים יהודיים.
- השתתפות מתמדת בפעילות מרכזי תרבות, מועדונים, אגודות וכולי.
- ביקורים בבית כנסת והשתתפות באירועים דתיים אחרים.
- ביקורים באירועי תרבות ופנאי של גופים יהודיים (בדרך כלל לרגל חגי ישראל וימי זיכרון, אבל לא כל הביקורים בעלי אופי דתי־פולחני).
- השתתפות באסיפות קהילתיות, עצרות זיכרון, הפגנות מחאה והזדהות וכולי.
- קבלה פסיבית של שירותי הרווחה, החברה, המידע וכולי מצד מוסדות הקהילה וגופים יהודיים אחרים.

במחקר קודם (Khanin, 1999b) הראינו, שמשקלן הסגולי של פעילויות אלה שונה מקהילה לקהילה, אבל כמעט בכל מקום נמצאת במקום הראשון נוכחות באירועי קהילה רבי משתתפים. גם לביקורים בבית כנסת נודעת חשיבות רבה, לאו דווקא לצורך פולחן אלא כהפגנת השתייכות ל"ציבור היהודי". לבית הכנסת נודע במקרה זה תפקיד של מרכז קהילתי יותר מאשר מרכז פולחני. לאור זאת, יש משמעות מיוחדת לעובדה שהתגלתה במהלך המחקר הנוכחי (ראה טבלה 9): כמעט שבעה עשר אחוזים מהנשאלים שהגדירו את עצמם לא יהודים, ביקרו מדי פעם בבית כנסת. בקבוצות האחרות תואם אופי הביקורים בבית כנסת את סוג הזהות. באופן טבעי, "היהודים הכלליים" הם הקבוצה המובילה בין המבקרים בבית כנסת באופן קבוע או בשבתות. אלא שכאן ראוי לציין, שבעלי הזהות הכפולה (יהודית – לא יהודית) מבקרים בבית כנסת כפליים מהיהודים האתניים (עדתיים). עובדה

זו תואמת, ככל הנראה, את כפילות התודעה (כאילו) דתית שלהם. ובאשר ליהודים האתניים, מבחינתם, בית הכנסת הוא קודם כל מוסד קהילתי שמבקרים בו בחגים וימדי פעם".

טבלה 9. תכיפות ביקורים בבית הכנסת

הדעה	באופן קבוע	בשבתות	בחגים	מדי פעם	לעולם לא	אין בית כנסת בעיר	סה"כ
מרגיש כיהודי	16,7%	17,6%	31,4%	26,5%	5,9%	2,0%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/ אוקראיני	4,3%	11,7%	23,9%	35,6%	20,9%	3,7%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	9,8%	4,9%	13,1%	31,1%	39,3%	1,6%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	0,0%	0,0%	0,0%	16,7%	83,3%	0,0%	100,0%
סה"כ	N=30 9,0%	N=40 12,0%	N=79 23,8%	N=105 31,6%	N=69 20,8%	N=9 2,7%	N=332 100,0%
מתאם פירסון: 15 = df ערך = 59,596 מובהקות = $p < 0.001$							

באשר לנוכחות בטכסים רבי משתתפים בחגי ישראל, כאן הגיעה למיצוי המגמה להתייחס אל הטקסים כאל אירועים חברתיים-קהילתיים גרידא ולא אירועים דתיים. בהתאם לכך, מידת ההזדהות עם הקהילה מתגלה כתואמת את מידת עיצוב זהותם היהודית של הנשאלים (ראה טבלה 10).

טבלה 10. חוגג חגים יהודיים

הדעה	תמיד	לעיתים רחוקות	אף פעם	סה"כ
מרגיש כיהודי	82,5%	17,5%	0,0%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/ אוקראיני	54,0%	40,5%	5,5%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	35,6%	50,8%	13,6%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	16,7%	50,0%	33,3%	100,0%
סה"כ	N=195 58,9%	N=117 35,3%	N=19 5,7%	N=331 100,0%
מתאם פירסון: $df = 6$ ערך = 52,752 מובהקות = $p < 0.001$				

ישראל, עלייה וזהות
 40.1% מהמשתתפים ציינו, בין סימני השייכות לעם היהודי, את הצורך להיות פטריוט של המדינה היהודית. אבל רק 18.9% חשבו להכרחי לחיות בישראל (ראה טבלה 11).

טבלה 11. הזדהות עם ישראל

הדעה	כן	לא / לא יודע	סה"כ
מרגיש כיהודי	96,0%	4,6%	100,0%
מרגיש כיהודי רוסי/אוקראיני	90,7%	9,3%	100,0%
מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	81,4%	18,6%	100,0%
מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	33,3%	66,7%	100,0%
סה"כ	89,6%	10,4%	100,0%

3. מסקנות ראשוניות מן המחקר

תוצאות המחקר הסוציולוגי שהובאו בפרק זה, מאפשרות לנסח מסקנות מוקדמות לגבי התנהגות וזהות בקהילה הרוסית-יהודית כולה:

מרגיש כבן קהילה לאומית אחרת	מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת	מרגיש כיהודי רוסי/ אוקראיני	מרגיש כיהודי		
בידוד רדיקלי	בידוד מתון	אינטגרציה ללא תרבות	תרבות מלא בסביבה ישראלית יהודית	בישראל	התנהגות
התבוללות	תרבות מלא	הגירה נטולת התבוללות	בידוד מתון ("אקס" פטריוטית)	בתפוצות	
רוסים בישראל	רוסים ישראלים	יהודים רוסים	ישראלית-רוסית (יהודים ישראלים ממוצא רוסי)	בישראל	זהות
לא-יהודית	פוסט-מודרנית	תת-אתנית (רוסית, אוקראינית, יהודית)	אוניברסלית יהודית (לאומי)	בתפוצות	

1. הקטגוריות האתנו-תרבותיות והחברתיות המוגדרות לעיל, נגזרו מהנסיבות המתוארות במבוא, בעיקר מכוח ההגירה ההמונית לישראל ולארצות אחרות (Khanin, 2003c; Markowitz, 1995). על גורמי השלטון בישראל ועל הקהילות היהודיות להתחשב בקטגוריות אלה בקבלם החלטות.

2. סביבת קהילה יהודית מאורגנת מחזקת את מודעותן היהודית של קבוצות בעלות זהות יהודית יציבה, יש לה השפעה ניכרת על שינויים חיוביים בקבוצות מעורבות זהות או בעלות זהות כפולה, וכמעט אין לה השפעה על זהות המרכיב הלא יהודי בקהילות יהודיות. לפיכך, יש חשיבות רבה, מבחינת העם היהודי, לשימור הקבוצות בעלות הזהות המעורבת והזהות הכפולה. אפשר לעשות זאת על ידי אֶפיון קבוצות אתניות חדשות, דוגמת ה"לא יהודים ולא רוסים" או ה"זכאים", הקיימות בחבר מדינות העמים, או "הישראלים הלא ערבים" בישראל.

יעיל יותר יהיה לכוון, לשם כך, את הפעילויות החברתיות והפוליטיות של המוסדות הקיימים בקהילות. "הפוליטיקה היהודית" מעורבת ישירות בתפעול מנגנוני הזהות האתנית העצמית של היהודים במרחב הבת־ר־סובייטי, וכדי לנצל זאת, יש להתאים את פעילויות התרבות, החינוך, הארגון והרווחה של ארגונים אלה.

Bibliography

ביבליוגרפיה

Archival sources and statistical data מקורות ארכיוניים ונתונים סטטיסטיים

- [Micro-census, 1994] Основные итоги микропереписи населения 1994. М., 1994.
- [Derzhkomstat, 1997] Держкомстат України. – К., 1007 [State Committee for Statistics of Ukraine. Annual Abstract of Statistics, 1997 (Kyiv: Derzhkomstat, 1997)].
- [Demoscope, 2004] “Сколько же в России евреев?» Демоскоп *Weekly* № 175–176, 25 октября – 7 ноября 2004.
- [National Composition, 1999] Национальный состав населения России, М.: Информационный издательский центр, 1999.
- Национальный состав населения Украины. По итогам всесоюзной переписи 1989 г., Національний склад населення України за переписом 1989 року. Ч. 1. [National Structure of the Ukrainian Population, According to the 1989 All-Union Population Census, Part 1]. – Киев: Госкомстат України 1991 [Kyiv: Derzhkomstat Ukra'iny]. – сс. 19, 147-150, 176-182.
- [ЦДАГОУ–TsDAGOU] Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (Central State Archive of Public Associations of Ukraine), Ф. 1, Оп. 25, Д. 695, лл. 6-16 и прил. 2.

[ЦДАГОУ–TsDAGOU] Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (Central State Archive of Public Associations of Ukraine), Ф. 41, Оп. 1, лл. 225-234, 236.

JAFI, 1999 Mid-Year Summary of JAFI Activities in the FSU, January-May 1999.

[VA'AD, 1998] Reports of Ukrainian Jewish VA'AD activities in the field of welfare and communal service, 1991-1997 (Kiev: AJOCU, 1998).

Books and articles in Hebrew

מאמרים וספרים בעברית

אנה איסקובה, "יהודים רוסים כשותפות תרבותית", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 85-99.

תמר הורוביץ, **בין שלוש תרבויות פוליטיות: עולים מבר"מ לשעבר במעבר לישראל** (ירושלים: האוניברסיטה העברית, מכון דיוויד, 1996).

נרספי זילברג, "האינטליגנציה היהודית-רוסית בישראל: חיפושי מודלים חדשים של אינטגרציה", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 196-212.

זאב חנין, "החינוך היהודי באוקראינה – מסע, סתיו 1994", **יהודי ברית המועצות במעבר** 2(17), 1995, עמ' 95-110.

זאב חנין, "המוסדות היהודיים והפוליטיקה היהודית באוקראינה: מגמות והיבטים מרכזיים", **יהודי ברית המועצות במעבר** 3(18), 1997, עמ' 99-111.

זאב כץ, "העולים מבר"מ לשעבר בחיים הפוליטיים בישראל: שנות התשעים", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 145-157.

משה ליסק ואליעזר לשם (עורכים), **מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001), עמ' 15-26.
אלי לשם, "סקר פרויקט 'הזהות היהודית' שלב א' בחמ"ע", ירושלים, הסוכנות היהודית לישראל, אוגוסט 2002.

רפאל נודלמן, "ניסיון לחדש את הציונות: בין העלייה של שנות ה-70 לעלייה של שנות ה-90", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 67-84.

תאודור פרידגוט, "העלייה מברא"מ לשעבר: גורמים פוליטיים, כלכליים, חברתיים", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 118-127.

יוחנן פרס וסבינה ליסצה, "אחדות ופערים בחברה הישראלית. דוח ראשוני: מהגרים מברא"מ לשעבר וותיקים בישראל", **סוציולוגיה ישראלית** 3(1), מרץ 2001.

מיכאל צ'לנוב, מאפייני זהותם האתנית והדתית של היהודים הרוסיים", **יהודי ברית המועצות במעבר** 20-21, 2002, עמ' 254-273.
מרק קופובצקי, "יהודי ברית המועצות לשעבר: מספרם והתיישבותם בעולם", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 128-142.

מרק קופובצקי, "הילכו שניים יחדיו? היהודים הפוסט־סובייטיים והחברה הישראלית", **יהודי ברית המועצות במעבר** 20-21, 2002, עמ' 61-64.

ואדים רוטנברג, "הזהות העצמית של היהודים מברא"מ לשעבר בישראל", **יהודי ברית המועצות במעבר** 4(19), 2000, עמ' 213-218.
יוסף שוורצולד ומיכאל טור כספא, "איום לטנטי ועליונות חברתית כגורם עיקרי לדפוסים שליליים בנוגע לעולים מרוסיה ומאתיופיה בישראל", **מגמות** 4, דצמבר 1997, עמ' 504-527.

Books and articles in Russian

מאמרים וספרים ברוסית

Д. Аптекман, Б. Билецкий, Л. Гольдман и А. Шпрайбер. [D. Aptekman at al, 1999] *Десятилетие Большой Алии: путь достижений и утрат.* – Иерусалим, 1999.

Баклушинский С.А., Орлова Н.Г. [Baklushinsky and Orlova, 1998] *Особенности формирования этнической идентичности в*

- мегаполисе // Этнос, идентичность, образование. М.: Российская Академия образования, 1998. – сс. 248-267.
- Винер Б.Е. [Viner, 2002] Возвращение к верепредков. Конструирование современной этноконфессиональной идентичности (на примере Санкт-Петербурга) // Диаспоры / Diasporas. 2002. № 4. – сс. 200-220.
- Гительман Ц., Червяков В., Шапиро В. [Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 1994] Иудаизм в национальном самосознании российских евреев // Вестник еврейского университета в Москве. 1994. № 3(7). С. 121-144.
- Гительман Ц, Червяков В, Шапиро В [Gittelman, Chervyakov and Shapiro, 2000-2001] Национальное самосознание российских евреев. Материалы социологического исследования 1997 – 1998 гг. // Диаспоры / Diasporas. Москва, 2000. № 4. – сс. 52-86; 2001. №1. – сс. 210-244.
- (ИСНАНУ) [ISNASU, 1993] Социокультурные ориентации украинского еврейства. Отчет о социологическом исследовании. – Киев: Институт социологии НАНУ, 1993.
- Куповецкий М. [Kupovetsky, 1997] Еврейское население бывшего СССР после семи лет массовой эмиграции // ВЕУМ. 1997. № 1 (14).
- Милитарев А. Ю. [Militarev, 2003] Воплощенный миф. Еврейская идея в Цивилизации – М.: Наталис, 2003.
- Нитобург Э.Л. [Nitoburg, 1995] США: «исчезающий еврей»? нтеграция или ассимиляция // ЭО. 1995. № 4. С. 126-137.
- Нижник М. [Niznik, 2003] Особенности культурной интеграции выходцев из СССР/СНГ в Израиле. – *Диаспоры*, № 1, 2003, сс. 49-60.
- Носенко, Е. [Nosenko, 2004] *«Быть или чувствовать?» (Основные модели формирования еврейской самоидентификации у*

- потомков смешанных браков в современной России) – М.: Институт востоковедения РАН, 2004.
- Перес Й. и Лисица П. [Peres and Lissitsa, 2000] “Проблемы самоидентификации выходцев из СССР/СНГ в Израиле и их взаимоотношения с уроженцами страны», *Миграционные процессы и их влияние на Израильское общество* (под ред. А. Федорченко и А. Эпштейна). -М.: ИИБВ, 2000.
- Петровский-Штерн Й. [Petrovsky-Shtern, 2004] “Переосмысливая чужака: евреи в современной украинской мысли», *Ab impregio*. Казань, 2004.
- Румянцева П. [Rumiantseva, 2002] Особенности Этнической идентичности у подростков смешанного русско-еврейского происхождения // *Материалы Девятой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике*. Ч.2. Москва: Сэфер (Академическая серия. Вып.10), 2002. С. 155-171.
- Рывкина Р. [Ryvkina, 1996] *Евреи в постсоветской России – кто они?* – М.: УРСС, 1996.
- Рывкина, Р. [Ryvkina, 2005] *Как живут евреи в России. Социологический анализ переменн.* – М.: ИВРАН, 2005.
- Синельников А. [Sinel'nikov, 1994] Некоторые демографические последствия ассимиляции евреев в СССР // *Вестник Еврейского Университета*, Москва – Иерусалим. No 1 (5)1994
- Собкин В. С. [Sobkin, 1998] Национальная политика России глазами старшеклассников // *Этнос, идентичность, образование: Труды по социологии образования* / Под ред. В.С. Собкина. М.: Наука, 1998. – сс. 174-205.
- Собкин В.С., Грачева А.М. [Sobkin and Gracheva, 1998] К психологии еврейской идентичности // *Этнос. Идентичность. Образование*, сс. 105-141.
- Фельдман Э. [Feldman, 2003] *«Русский» Израиль: между двух*

- полюсов. – М.: Маркет ДС, 2003, сс. 101-155, 351-415.
- Ханин В. (З.) [Khanin, 2003] Языковая идентичность как фактор политических конфликтов в украинском еврейском движении: историческое наследие и современность // *Вестник Еврейского Университета (Иерусалим-Москва)*, № 7 (25), 2003, сс. 179-200.
- Чурилов, Н. [Churilov, n.d.] “Некоторые проблемы евреев в Украине: состояние и перспективы» (Киев, Ассоциация Иудаики)
- Шульга Н, Панина Н, Головаха Е и Зиссельс И [Shulga, et al, 2001] «Эмиграция евреев в контексте общей эмиграционной ситуации в Украинке» (Неопубликованный доклад), Киев, 2001
- Юхнёва Н. [Yukhneva, 1999] Между традиционализмом и ассимиляцией (попытка объяснения феномена русского еврейства)// *Диаспоры*, № 1, 1999.
- Юхнёва Н. [Yukhneva, 2004] Русские евреи как новый субэтнос // *Ab imperio*. Казань, 2004.

Books and articles in English

מאמרים וספרים באנגלית

- Majid Al-Haj and Eliezer Leshem, *Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: Ten Years Later. A Research Report* (Haifa: The University of Haifa, the Center for Multiculturalism and Educational Research, 2000).
- Mordehay Altshuler, *Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure* (Greenwood Press: New York et al, 1987).
- Mordechai Altshuler, “Soviet Jewry – a Community in Turmoil”, in Robert Wistrich (ed.), *Terms of Survival: The Jews of the World since 1945* (London: Routledge, 1995), pp. 195-230.
- David Arnow, “Toward a Psychology of Jewish Identity: A Multidimensional Approach”, *Journal of Jewish Communal Service*, Fall 1994, pp. 29-36.

- Sylvia Barack Fishman, *Double or Nothing? Jewish Families and Mixed Marriage* (Waltham: Brandeis University Press, 2004).
- Sylvia Barack Fishman, *Relatively Speaking: Constructing identity in Jewish and Mixed Married Families* (The Jean and Samuel Frankel Center for Judaic Studies, University of Michigan: 2002).
- Eliezer Ben-Rafael, Elite Olstain and Idit Geijst, "Identity and Language: The Social Insertion of Soviet Jews in Israel", in P. Ritterband, N. Levin-Epstein and Y. Roi (eds.), *Russian Jews on Three Continents: Emigration and Resettlement* (London: Frank Cass, 1997), pp. 364-388.
- L.A. Berman, "Jews and intermarriage: Summary, Conclusions, Discussions", in Milton L. Barron (ed.), *The Blending American Patterns of intermarriage* (N.Y. and Chicago: Quadrangle Book, 1972), pp. 245-285.
- Robert Brimm (with the assistants of R. Ryvkina), *Jews of Moscow, Kiev and Minsk: Identity, Antisemitism, Emigration* (New York: State University Press, 1994).
- Stuart L. Charmé, "Varieties of Authenticity in Contemporary Jewish Identity", *Jewish Social Studies*, 2000, V. 6, No. 2, pp. 133-155.
- Velvl Chernin, "Institutionalized Jewish Culture from the 1960s to the mid-1980s", in Yaacov Ro'i (ed.), *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union* (London: Frank Cass, 1995).
- Velvl Chernin, "Spiritual Potential of the Communal Revival: Yiddish Culture and Post-Soviet Jewry", *Jewish Political Studies Review*, Vol. 14, Nos. 1-2 (Spring 2002).
- Vladimir Chervyakov, Zvi Gittelman and Vladimir Shapiro, "Religion and Ethnicity: Judaism in Ethnic Consciousness of Contemporary Russian Jews", *Ethnic and Racial Studies*, April 1997, Vol. 20, No. 2.
- Joel Crohn, *Ethnic Identity and Marital Conflict: Jews, Italians and*

- WASPs (American Jewish Committee: N.Y., 1986).
- Sergio DellaPergola, "Modern Jewish Demography", in J. Wertheimer (ed.), *The Modern Jewish Experience* (New York: New York University Press, 1993), pp. 275-290.
- Alek Epstein and Nina Kheimets, "Cultural Clash and Educational Diversity: Immigrant Teachers' Effort to Rescue the Education of Immigrant Children in Israel", *International Studies in Sociology of Education*, 10 (2), 2000, pp. 191-210.
- Betsy Gidwitz, *Travel to Jewish Population Centers in Ukraine, March and April 1997*. An independent report, June 1997 (unpublished).
- Betsy Gidwitz, *Post-Soviet Jewry: Critical Issues* (Jerusalem: JCPA, 1999).
- Betsy Gidwitz, "Jewish Life in Ukraine at the Dawn of the Twenty-First Century", Part 1, *Jerusalem Letter*, No. 451 (1 April 2001), p. 5.
- Yehoshua Gilboa, *The Black Years of Soviet Jewry* (Boston: Little Brown, 1972).
- Zvi Gittelman, *A Century of Ambivalence* (N.Y.: Schocken Books, 1988).
- Zvi Gittelman, "The evolution of Jewish culture and identity in the Soviet Union", in Ya'acov Ro'i and Avi Bekker (eds.), *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union* (New York: University press, 1991), pp. 3-26.
- Zvi Gittelman, *Immigration and Identity: Resettlement and Impact of Soviet Immigrants on Israeli Politics and Society* (Los Angeles: Wilstein Institute of Jewish Policy Studies, 1995).
- Zvi Gittelman, "Thinking about Being Jewish in Russia and Ukraine", in Zvi Gittelman, Musya Glants and Marshall I. Goldman (eds.), *Jewish Life after the USSR* (Bloomington, IN, 2003).
- Steven Goldstein, "Profile of American Jewry: Insides from the 1990 National Jewish Population Survey", *American Jewish Year Book 1991*, Vol. 92, 1992, pp. 77-173.

- Albert I. Gordon, *Intermarriage: Interfaith, Interracial, Interethnic* (Greenwood Press: Westport, 1980).
- Milton M. Gordon, *Assimilation in American Life* (New York: Oxford University Press, 1964).
- David Ibry, *Exodus to Humanism. Jewish Identity without Religion* (New York: Prometheus Books, 1999).
- Vladimir Khanin, "Social Consciousness and Identity of Ukrainian Jewry: the Case of the Dniepr Region", *Contemporary Jewry*, New York, Vol. 19, 1998.
- Vladimir Khanin (1999a), "Judaism and Organized Jewish Movement in the Public Square of the USSR/CIS after World War II: the Ukrainian Case", *Jewish Political Studies Review*, Jerusalem, Vol. 11, Nos. 1-2 (spring), 1999.
- Vladimir Khanin (1999b), *Revival of Organized Jewish Life in Contemporary Ukraine: Models, Trends and Prospects, 1987-1997*. Research report (Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs and American Jewish Joint Distribution Committee, 1999).
- Vladimir (Ze'ev) Khanin (2000a), "Jewish Politics in the Post-Communist World: Personality, Ideology and Conflict in Contemporary Ukrainian Jewish Movement", *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, Washington, Vol. 25, No. 3 (Fall 2000), pp. 319-350.
- Ze'ev Khanin (2000b), *Jewish Education and Jewish Identity in Ukraine Field Report, July-September 2000* (Ramat-Gan: The Lookstein Center for Jewish Education in the Diaspora, Bar-Ilan University, September 2000).
- Vladimir Khanin (2000c), "perestroika and Jewish Cultural Associations in Ukraine, 1987-1991", *Jews in Eastern Europe*, Jerusalem, no. 2 (42), pp. 5-24.
- Vladimir (Ze'ev) Khanin (2002a), "Institutionalization of the Post-Communist Jewish Movement: Organizational Structures, Ruling

- Elites and Political Conflicts”, *Jewish Political Studies Review*, Vol. 14, Nos. 1-2 (Spring 2002), pp. 5-28.
- Vladimir (Ze’ev) Khanin (2002b), “Multiculturalism, Society and Politics in Israel: Reflections on the Mass Immigration from the Former Soviet Union”, Paper prepared for the Project on Comparative Approaches to Multiculturalism and Immigration, Program on Conflict Management and Negotiation, Bar Ilan University, 22 April 2002.
- Vladimir (Ze’ev) Khanin (2002c), “The New Russian Jewish Diaspora and ‘Russian’ Party Politics in Israel”, *Nationalism & Ethnic Politics*, Boulder, Vol. 8, No. 4 (December 2002), pp. 38-51.
- Vladimir (Ze’ev) Khanin (2002d), “Contemporary Ukrainian Jewish Community: Social, Demographic and Political Trends”. Position paper, presented to the Herezeliya Conference “Balance of Israel’s National Security”, 2-4 December 2002.
- Vladimir Khanin (2003a), *Documents on Ukrainian Jewish Identity and Emigration, 1944-1990* (London: Frank Cass, 2003).
- Vladimir (Ze’ev) Khanin (2003b), “Russian-Jewish Ethnicity: Israel and Russia Compared”, in Ben-Rafael, E., Gorny, Y., and Ro’i, Y. (eds.), *Contemporary Jewries: Convergence and Divergence* (Leiden and Boston: Brill Academic Publishers, 2003), pp. 216-234.
- Vladimir (Ze’ev) Khanin, “The Israeli ‘Russian’ Community and Immigrant Party Politics in the 2003 Elections”, *Israel Affairs*, London, Vol. 10, No. 4 (Summer 2004), pp. 146-180.
- Vladimir (Ze’ev) Khanin, “The Jewish Right of Return: Reflections on the Mass Immigration to Israel from the Former Soviet Union”, in Lustick, Ian and Lesch, Ann (eds.), *Exile and Return: Predicaments of Palestinian Arabs and Jews* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005), pp. 183-203.
- Kogan Michael., “The Identity of St. Petersburg Jews in the Early 1990s. A Time of Mass Emigration”, *Jews in Eastern Europe*, Winter 1995,

- pp.5-15.
- William Korey, "Soviet Public Anti-Zionist Committee: An Analysis", in Robert Freedman (ed.), *Soviet Jewry in the 1980s* (Durham: Duke University Press, 1989), pp. 26-50.
- Barry Kosmin, Steven Goldstein, J. Waksberg, N. Lerer, A. Keysar, J. Shechner, *Highlights of the 1990 CYF National Jewish Population Survey* (N.Y.: 1991).
- Alex Kozulin and Alex Venger, "Immigration without Adaptation: The Psychological World of Russian Immigrants in Israel", *Mind, Culture and Activity*, 1 (4), 1994, pp. 230-238.
- Mark Kupovetsky, *Ethnic Demography of Ukrainian Jews in the 1990s, and Projections of School Age Populations (7-16 year-olds) for 1997 and 2002*. The demographic research was commissioned and funded by the Joseph Lookstein Center for Jewish Education in the Diaspora, Bar-Ilan University. Translated, edited and applied by Dr. Vladimir (Ze'ev) Khanin and Dr. P. Hayman, Fall 1996 – Summer 1997.
- Elazar Leshem and Moshe Lissak, "Development and Consolidation of the Russian Community in Israel", in Shalva Weil (ed.), *Roots and Routs: Ethnicity and Migration in Global Perspective* (Jerusalem: Magnes Press, 1999), pp. 136-171.
- Noah Levin-Epstein, Ya'akov Ro'i, Paul Ritterband (eds.), *Russian Jews on Three Continents: Emigration and Resettlement* (London: Frank Cass, 1997).
- Charles S. Liebman, *The Ambivalent American Jew. Politics, Religion and Family in American Jewish Life* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1973).
- Fran Markowitz, "Community without Organization", *City and Society*, Vol. 6, No. 2, 1992, pp. 141-155.
- Fran Markowitz, "Israelis with a Russian Accent", *The Jewish Journal of Sociology*, vol. 35, No. 2, December 1993, pp. 97-114.

- Fran Markowitz, "Cross-Crossing Identities: The Russian Jewish Diaspora and the Jewish Diaspora in Russia", *Diaspora*, vol. 4, No. 2 (1995), pp. 201-210.
- Elena Nosenko, "To leave or Not to Leave? Emigration Plans of People of Mixed Origin in Today's Russia", *East European Jewish Affairs*, Vol. 31, No. 2, 2001, pp. 18-33.
- J.D. Sarna, "Jewish Identity in the Challenging World of American Religion", in Gordis, D.M., Ben-Horin, Y. (Eds.), *Jewish Identity in America* (Los Angeles: The Wikstein Institute of Jewish Policy Studies, University of Judaism, 1991), pp. 91-103.
- Eugene Satanovsky, "Reconstructing the Jewish Life in the Post-Communist World", in Vladimir Khanin (ed.), *Jewish Politics and Community-Building in the Former Soviet Union* (Special issue of *Jewish Political Studies Review*, Vol. 14, Nos. 1-2, 2002).
- Judith Shuval and Judith Bernstein, "The Dynamics of Professional Commitment: Immigrant Physicians from the Former Soviet Union in Israel", *Social Science and Medicine*, 42 (7), 1996, pp. 965-974.
- Mark Tolts, "Jewish Marriages in the USSR: A Demographic Analysis", *East European Jewish Affairs*, Vol. 22, No. 2, 1992, pp. 3-19.
- Mark Tolts, "Demographic Trends among the Jews in the Three Slavic Republics of the Former USSR: A Comparative Analyses", in Sergio DellaPergola and Judith Even (Eds.), *Papers in Jewish Demography, 1993* (Jerusalem: Institute of Contemporary Jewry, 1997), pp. 165-163.
- Mark Tolts, "Jews in the Russian Federation: A Decade of Demographic Decline", *Jews in Eastern Europe*, Winter 1999.
- Mark Tolts, "Jewish Demography of the Former Soviet Union", in Sergio DellaPergola and Judith Even (eds.), *Papers in Jewish Demography, 1997. Jewish Population Studies 29* (Jerusalem: Institute of Contemporary Jewry, 2001), p. 109.

- Mark Tolts, "Demography of the Jews in the Former Soviet Union: Yesterday and Today", in Zvi Gittelman et. Al. (eds.), *Jewish Life after the USSR* (Bloomington and Indianapolis: Indiana Press, 2003), p. 174.
- Mark Tolts, "Mass Aliyah and Jewish Emigration from Russia: Dynamics and Factors", *East European Jewish Affairs*, Vol. 33, No. 2 (Winter 2003), pp. 72-75.
- Mark Tolts, "The Post-Soviet Jewish Population in Russia and the World", *Jews in Russia and Eastern Europe*, No. 1 (52), 2004.
- Alexander Zanemonez, "Russian Jewish Youth in Search of Religious Identity". Paper presented at the International Conference "Russian-speaking Jewry in Global Perspective: Assimilation, Integration and Community-building", Ramat-Gan, Israel, 14-16 June 2004.
- Narspi Zilberg, Eliezer Leshem and Moshe Lissak, *The Community of Immigrants from the FSU: Messages of Seclusion, Integration or Assimilation (in the Russian Press and the Cultural Clubs)* Research Report (Jerusalem: Selbert Center for Israeli Research, The Hebrew University of Jerusalem, 1995).
- Joseph Zissels, "Development of Community Process in Ukraine". Paper presented at the 2nd International Conference on Personal Absorption, Herzeliya, November 1999.
- Joseph Zissels, "Some Features of Aliya from Ukraine". Paper presented at International Conference "Ten Years of Jewish National Revival in the Post-Soviet States: Experience, Problems, and Prospects", Kiev, August, 2000, p. 18.
- Joseph Zissels, "The Welfare Policy and Social Security in Post-Communist Jewish Communities: the Case of Ukraine", in Vladimir Khanin (Ed.), *Jewish Politics and Community-Building in the Former Soviet Union* (Special issue of *Jewish Political Studies Review*, Vol. 14, Nos. 1-2, 2002).